

Reformáció Öröksége

3/2

Reformáció Öröksége

Sorozatszerkesztők:

Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor

REFORMÁCIÓ ÖRÖKSÉGE

3/2

HAGYOMÁNY IDENTITÁS TÖRTÉNELEM 2019

Szerkesztők:

Kiss Réka – Lányi Gábor

Károli Gáspár Református Egyetem
Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye
• Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
Budapest, 2020

Kiadó: Károli Gáspár Református Egyetem
KRE ETKI RÖM – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet

Felelős kiadó: Hanula Gergely
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060; Fax: 455-9062

*A kötet a 2019. október 21–22-én a Károli Gáspár Református Egyeteme
Hittudományi Karán megrendezett
„Hagyomány – Identitás – Történelem” 2019 című
egyháztörténeti konferencia tanulmányra bővített előadásait tartalmazza.*

© Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom
Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, 2020

© Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar
Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020

© Szerzők, szerkesztők, 2020

Szaklektorok
Ablonczy Bálint (*Túlélni Trianont*)
Lányi Gábor

Nyelvi lektorok
Földy–Molnár Lilla,
Mester Gyula

Idegennyelvi lektor
dr. Gaál Izabella

Grafika
Asztalos József

Technikai szerkesztő
Hermán Zsuzsanna

Készült a Pátria Nyomda Zrt.-ben

ISBN 978-615-5961-36-6
ISSN 2676-9824

EGYHÁZSZOLGÁLAT HATÁRON TÚL.
REFORMÁTUS PÜSPÖKLÁTOGATÁSOK
AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN
1963–1967 KÖZÖTT

Jánosi Csongor

A címből ugyan nem derül ki, de három magánjellegű programmal is kiegészülő magyar református püspöki vizitációra került sor az adott időszakban: 1963-ban és 1967-ben a Magyarországi Református Egyház (továbbiakban MRE) képviseltette magát a tengeren túl, 1966-ban pedig a Romániai Református Egyház (továbbiakban RRE) delegációja tette tiszteletét.

A téma ugyanakkor ennél jóval összetettebb. Kibontása, kontextusba helyezése, erdélyi szemmel, célszerűvé tette a két kommunista országnak az adott korszakban az Egyesült Államokkal fenntartott kapcsolata kibontását, az egyházi közszereplők vázlatos bemutatását, és csupán a felvezető jellegű fejezetek után kerülhetett sor a látogatások részletezésére.

A korszak magyar és román állambiztonsági iratanyagai nem szokványos úti beszámolókat tartalmaznak. Leírásuk és vizsgálatuk lehetővé tette a válszkeresést olyan kérdésekre, mint: hogyan alkalmazkodott a korabeli egyházi diplomácia a külpolitikához, milyen célt szolgáltak, miben tértek el egymástól, és ami talán román részről nyilvánvalóbb, hogyan viszonyultak a titkosszolgálati érdekekhez?

KÜLPOLITIKAI KAPCSOLATOK – HIDEGHÁBORÚS NYITÁNY
ÉS FEJLEMÉNYEK

Román–magyar viszonylatban az Egyesült Államokkal fenntartott második világháborút követő kapcsolat az 1955-ig terjedő időszakban megegyezik. A térség szovjetizálása és a kétoldali kapcsolatok beszűkülésének tanúi vagyunk: 1949-től a moszkvai Kominform¹ hivatalosan is meghirdette a Nyugattól va-

¹ A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája Moszkvából irányított nemzetközi kommunista szervezet volt 1947-től 1956-ig, amelyet az 1943-ban feloszlott Kommunista Internacionálé (Komintern) helyett hoztak létre az európai kommunista pártok vezetői. Lásd Lilly Marcou: *Le Kominform. Le communisme de guerre froide*, Paris, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1977.

ló elzárkózás politikáját és a gazdasági behatolás szovjet politikájaként végbement a magyar és román ipar, bányászat és közlekedés nagyobb részének szovjet tulajdonba vétele, és ezzel párhuzamosan a nyugati gazdasági érdekeltségek fokozatos kiszorítása.²

Az Egyesült Államok 1948-ban indította meg a gazdasági hadviselést a szovjet tömb országai ellen, stratégiai cikkek kivételére vonatkozó tilalmat léptetve érvénybe, egyrészt azért, hogy csökkentse a Szovjetunió, illetve szövetségeseinek katonai potenciálját, másrészt, hogy megzavarja a kommunista gazdaságok működését, ezzel is siettetve a KGST-tagállamok³ bukását. Miután a Marshall-terv⁴ sikere a két tömb közötti kereskedelmi forgalomtól is függött, rövid időn belül rájöttek az embargó célszerűtlenségére, és 1953 júliusától az Eisenhower-adminisztráció – „a kereskedelem a politikus legjobb fegyvere” nézetet követve – a gazdasági korlátozások „fokozatos és mérsékelt feloldása” mellett döntött. Az amerikai politikában, 1956 júniusától, ehhez a trendhez igazodtak az egyre nagyobb szerepet kapó gazdasági kedvezmények is.⁵

Az 1956-os események az Egyesült Államok korábbi kelet-európai politikájának⁶ gyökeres megváltozásához vezettek, a Nemzetbiztonsági Tanács 1958 májusában a „felszabadítás politikáját” a „lassú átalakulás” elvével váltotta

² A korabeli állapotokról lásd Békés Csaba–Borhi László–Peter Ruggenthaler–Ottmar Traşcă (eds.): *Soviet Occupation of Romania, Hungary and Austria, 1944/45–1948/49*, Budapest–New York, CEU Press, 2015; Borhi László: Hungary in the Soviet Empire, 1945–1956, *Hungarian Studies. A Journal of the International Association for Hungarian Studies and Balassi Institute* 20 (2006) 1, 21–30; Uő.: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*, Budapest, Corvina, 2005.

³ A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa a közép- és kelet-európai kommunista országok gazdasági együttműködési szervezete volt 1949 és 1991 között. Lásd Robert Bideleux–Ian Jeffries: *A History of Eastern Europe. Crisis and Change*, London, Routledge, 2010.; Adam Zwass: *The Council for Mutual Economic Assistance. The Thorny Path from Political to Economic Integration*, Armonk (NY)–London, M. E. Sharpe, 1989.

⁴ Az 1947. június 5-én meghirdetett segélyprogram azokat a háború sújtotta európai országokat támogatta, amelyek az újjáépítésben együttműködtek az Egyesült Államokkal. Az anyagi támogatás folyósításáért létrejött a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap, de az 1948 és 1952 közötti programból kimaradtak a szovjet érdekszférába került országok, tovább erősítve az európai megosztottságot. Lásd Martin Schain (ed.): *The Marshall Plan. Fifty Years After*, New York, Palgrave, 2001.; Michael J. Hogan: *The Marshall Plan. America, Britain, and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952*, Cambridge–New York, Cambridge University Press, 1987.; Alan S. Milward: *The Reconstruction of Western Europe 1945–51*, Berkeley, University of California Press, 1984.

⁵ Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989. Források*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2009, 31–48.

⁶ Lásd Borhi László: Az Egyesült Államok Kelet-Európa-politikájának néhány kérdése, 1948–1956, *Történelmi Szemle*, XXXVI. évf., 1995/3, 277–300.

fel. Emiatt a szovjet uralom kelet-európai felszámolása többé már nem volt az amerikai külpolitika feltétlen célja. Míg az 1950-es években az európai biztonságért Washington destabilizálni akarta Kelet-Európát, a hatvanas évektől ugyanezen cél miatt ennek ellenkezőjére, a térség konszolidálására törekedett.⁷ Már Henry Kissinger elődjei is a külpolitika és nem a belső berendezkedés alapján ítélték meg a Szovjetunió szövetségeseit. Emiatt az amerikai magánkövetelések rendezése mellett, a nemzeti függetlenség megnyilvánulásainak mértéke szerint részesülhettek gazdasági előnyökben, és írhattak alá velük kereskedelmi, tudományos és kulturális egyezményeket a kommunista tömb országai.⁸ A hatvanas évek közepén, a Kennedy-adminisztráció békés kapcsolatépítését folytatva, a johnsoni külpolitika alapja már a békés együttélés elve volt. Abból kiindulva, hogy az idő nekik dolgozik, a multilaterális kapcsolatok kidolgozásán fáradoztak. A cél, hogy kereskedő, politikus, egyházi személy és turista is megforduljon az adott kommunista országban, hiszen jelenlétük liberálisabb politikát és életformát követelt.⁹

ROMÁN–AMERIKAI KAPCSOLATOK

A Román Munkáspárt fejlődése a kommunista blokkban ciklikus volt, amely a konformizmus és az engedetlenség között oszcillált. A román történetírás többféle módon tagolja a Gheorghiu Dej-korszak 1945–1965 közötti Szovjetunióval szembeni külpolitikáját, de abban egyetértenek, hogy 1945–1955 a teljes alárendeltség időszakával egyenértékű, amikor Bukarest hűséges szövetségesként viselkedett.¹⁰ Az 1956 és 1962 közötti évek a felvállalt alárendeltség időszaka, amikor – különösen a szovjet csapatok 1958. évi távozása után – a romániai politikai vezetés időről időre figyelmen kívül hagyta a moszkvai jelzéseket, és gazdasági-politikai lépéseket fogatosított a Nyugat

⁷ Borhi: *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989. Források*, 74–77.

⁸ A témában lásd Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság. Érdekek és értékek*, Budapest, Antall József Politika- és Társadalomtudományi Tudásközpont, 2014.; Uő.: Henry A. Kissinger és a realista külpolitikai hagyományok, *Aetas*, 2004/3–4, 62–73.

⁹ Lásd Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (Securitate Iratárát Vizsgáló Országos Bizottság Levéltára, a továbbiakban ACNSAS), fond Serviciul de Informații Externe (a továbbiakban Külügyi Hírszerző Szolgálat fond), 1628/6 sz. mikrofilm, 86–87. f.

¹⁰ Az 1950-es évek román külpolitikájáról lásd Paul Nistor: *Relațiile internaționale ale României în anii '50 al secolului al XX-lea. Cadrul general, principalele evenimente, relații bilaterale și accesul în organizațiile internaționale*, *Cercetări Istorie (Serie Nouă)*, 2012/30–31, 247–262.

és Kína irányába. Az ezt követő 1962 és 1965 közötti periódust az alárendeltség elutasításával azonosítják, amikor Bukarest és Moszkva között nagyfokú eltávolodás következett be, különösen gazdasági kérdésekben, ami Románia későbbi sajátos pozíciójához, „különutas” külpolitikájához vezetett nemzetközi síkon. Az Egyesült Államokban úgy vélték, Románia gyengíti a szovjet blokkot és ez a magatartás az amerikai elképzelések szerint a kommunista tömbön belül mások számára is példaként szolgálhatott, támogatásával pedig a többieket is bátorították.¹¹

A román–amerikai kétoldali kapcsolatok fejlődésében a legfontosabb akadály az államosított amerikai tulajdonok után fizetendő kártérítés volt. A román fél már 1956 márciusában lépéseket tett ezért, de a magyarországi forradalom miatt az új román–amerikai kapcsolatfelvételre 1959 novemberéig várni kellett. A konkrét tárgyalások befejezésére 1960. március 30-án került sor, amikor aláírták azt a pénzügyi „vagyonjogi” egyezményt, melynek értelmében rendezték a vitás 24 526 370 dollárnyi összeget, és amelynek keretében Románia öt részletben 2,5 millió dollár kifizetésére kötelezte magát a következő négy évben.¹² Gheorghiu Dej 1960 szeptemberében részt vett az ENSZ New York-i közgyűlésén, és az ekkor szerzett személyes tapasztalatok is a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésére sarkalták a román főtitkárt.¹³ 1960. december 9-én kulturális egyezményt írtak alá, mely az első ilyen típusú megállapodás volt az Egyesült Államok és egy kelet-európai állam között, és amely a következő két évre lehetővé tette a szakemberek, művészek és művészeti együttesek, könyvek, filmek és kiállítások csereprogramját.¹⁴ A javuló kapcsolatokat mutatja a Minisztertanács elnökhelyettese Mogyorós Sándor (Alexandru Moghioroș) vezette 15 fős román gazdasági delegáció, amelynek

¹¹ A témában lásd Constantin Moraru: *Politica externă a României 1958–1964*, București, Editura Enciclopedică, 2008.; Mioara Anton: *Ieșirea din Cerc. Politica externă a regimului Gheorghiu-Dej*, București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2007.; Joseph Harrington–Bruce J. Courtney: *Relații româno–americane, 1940–1990*, Iași, Editura Institutul European, 2002.

¹² Az egyezmény csupán jóval később vált publikussá a Hivatalos Közlönyben. Lásd *Monitorul Oficial*, I. rész, 179. szám (2008. március 7.).

¹³ Mircea Malița–Dan Gheorghe Dungaci: *Istoria prin ochii diplomatului. Supraviețuirea prin diplomatie, „deceniul deschiderii” (1962–1972) și crizele lumii globale*, București, Editura RAO, 2014, 182; Elis Neagoe-Pleșa: *Reflectarea cultului personalității lui Gheorghe Gheorghiu-Dej în presă (1945–1965)*, *Analele Universității „Dunărea de Jos” Galați*, Seria 19, Istorie, tom VI, 2007, 147–179.

¹⁴ Gabriel Stelian Manea: *Un adulter în familia comunistă. România și SUA în anii ’60*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2016, 201–202.

az amerikai kereskedelmi cégek 1961. június 20. és július 22. között bemutató körutat szerveztek.¹⁵

A romániai gazdasági delegáció amerikai látogatása egyszersmind jelzés is volt a szovjet vezetésnek. Az 1961-es berlini válság, majd az 1962-es kubai válság idején Moszkva a szovjet tanácsadók közvetítésével egyoldalúan harc-készültségbe helyezte a román hadsereget, anélkül, hogy erről a román poli-tikai elittel konzultált volna. Mindez kiújította a hagyományos román–szovjet ellentétet, melynek eredményeként Bukarest többé nem küldte hivatásosait továbbképzésre a Szovjetunióba, és megkezdődött az a tisztogatás, melynek célpontjai – származás, feleség, kiképzés alapján – Moszkva irányítása alatt állhattak.¹⁶ Ezzel párhuzamosan 1962–1963 folyamán nyílt oroszellenes kam-pány vette kezdetét, melynek végeredményeként felszámolták az olyan orosz-barátságot ápoló kulturális intézményeket, mint például a Román–Szovjet Baráti Társaság (ARLUS). 1962-től a román fél folyamatosan kritizálta a KGST gazdasági integrációs projektjeit, miután Romániának agrárgazdasági szerepet szántak, a nehezményező hozzáállás ráadásul összekötődött a Nyu-gatot előnyben részesítő külpolitikai nyitással.¹⁷ 1963 áprilisában Gheorghiu Dej az RMP KB Politbűrója előtt megkérdőjelezte a szovjet hírszerzés jelen-létét a népi demokratikus országok területén, májusban pedig hivatalosan ér-tesítették a KGB elnökét, Vlagyimir Jefimovics Szemicsasznijt arról, hogy a román belügyminisztériumban működő utolsó két tanácsadóra többé nincs szükség, és a jövőben a két minisztérium közötti együttműködésre csak a legfelső szinten kerülhet sor.¹⁸ Jelzésértékű Orville Freeman mezőgazdasági miniszter¹⁹ 1963. augusztus 3–5. közötti romániai látogatása és Corneliu Mă-

¹⁵ Paul Nistor: Pași către apropierea româno–americană. Anul 1961 și vizita în SUA a dele-gației economice românești, conduse de vicepremierul Alexandru Moghioroș, *Anuarul In-stitutului de Istorie „A. D. Xenopol”*, LVI, 2019, 315–328.

¹⁶ Larry Watts: Divided Loyalties Within the Bloc: Romanian Objection to Soviet Informal Controls. 1963–1964, *Cold War International History Project e-Dossier*, 42. szám, <https://www.wilsoncenter.org/publication/divided-loyalties-within-the-bloc-romanian-objection-to-soviet-informal-controls-1963> (Letöltés: 2017. július 12.)

¹⁷ Liviu Țăranu: *România în Consiliul de Ajutor Economic Reciproc, 1949–1965*, București, Edi-tura Enciclopedică, 2007.

¹⁸ Lásd Florian Banu: De la colaborare la izolare. Relațiile Securității cu serviciile similare din țările Pactului de la Varșovia, 1955–1989, *Arhivele Totalitarismului*, 2015/1–2, 125–145; Larry L. Watts: *Ferește-mă, Doamne, de prieteni... Războiul clandestin al Blocului Sovietic cu România*, București, Editura RAO, 2011, 238.

¹⁹ Orville Lothrop Freeman (1918–2013), amerikai demokrata párti politikus, minnesotai kormányzó, 1961 és 1969 között a Kennedy- és a Johnson-adminisztráció mezőgazdasá-gi minisztere. Lásd <https://www.findagrave.com/memorial/7201618> (Letöltés: 2020. augusztus 11.)

nescu külügyminiszter²⁰ Dean Rusk külügyminiszterhez²¹ intézett 1963. októberi kijelentése is, mely szerint „a kubaihoz hasonló Szovjetunió által ki-robbantott konfliktus esetén, Románia semleges maradna”.²² A román párt-vezetés mellett szólt a belpolitikai enyhülés, továbbá hogy az 1962-től amnesztiában és kegyelemben részesített politikai elítéltek szabadon bocsátása 1964 nyarára befejeződött.²³

Az elkövetkezendőkben – az RMP KB 1964. április 15–22. közötti plenáris ülésén elfogadott „függetlenségi nyilatkozat”²⁴ után – a bukaresti politikai vezetés, elsősorban a saját külpolitikai elképzelések megszilárdítását szem előtt tartva, tovább dacolt a szovjet hegemoniával mind a nemzetközi kommunista mozgalom problémáiban, mind a gazdasági és katonai integráció kérdésében.²⁵ Ezt az irányvonalat követve került sor Gheorghe Gaston-Marin kormányfő-helyettes 1964. május 18. és június 1. közötti amerikai látogatására, amelynek során fontos kereskedelmi egyezmény született a két ország között: a hosszú távú hitel mellett exportlicencket szabályoztak 11 Romániába telepítendő gépgyártó infrastruktúra ügyében. 1964. június 1-től a legációkat nagykövetségi szintre emelték.²⁶

²⁰ Corneliu Mănescu (1916–2000), román kommunista politikus, 1961 és 1972 között Románia külügyminisztere. Róla lásd Lavinia Betea–Corneliu Mănescu: *Convorbiri ne terminate. Corneliu Mănescu în dialog cu Lavinia Betea*, Iași, Polirom, 2001.

²¹ David Dean Rusk (1909–1994), amerikai jogász, demokrata párti politikus, egyetemi tanár, az USA külügyminisztere 1961-től 1969-ig. Lásd <https://www.findagrave.com/memorial/9821/dean-rusk> (Letöltés: 2020. július 29.)

²² Mioara Anton (ed.): *Documente Diplomatice Române. Seria a III-a. România și Tratatul de la Varșovia. Conferințele miniștrilor Afacerilor Externe și ale adjuncților lor (1966–1991)*. București, Editura ALPHA MDN, 2009, 12–13.

²³ Lásd az Államtanács 176. és 411. számú 1964. április 9-ei és július 24-ei törvényrendeleteit.

²⁴ Lásd Florian Banu–Luminița Banu: Alexandru Drăghici la ora naționalismului – popularizarea „Declarației din aprilie 1964” în structurile M.A.I., „*Caielele C.N.S.A.S.*”, 2009/1(3), 7–22; Florian Banu–Liviu Țăranu: *Aprilie 1964 – „Primăvara de la București”. Cum s-a adoptat „Declarația de independență” a României?* București, Editura Enciclopedică, 2004.

²⁵ Paul Niculescu-Mizil: *O istorie trăită, Vol. I*, București, Editura Enciclopedică, 1999, 63. A Varsói Szerződésen belüli sajátosan értelmezett együttműködésről lásd Dennis Deletant–Mihail E. Ionescu: *Romania and the Warsaw Pact 1955–1989. Selected Documents*, București, Politeia–SNSPA, 2004.

²⁶ Laurențiu-Cristian Dumitru: România și blocul comunist 1964–1968. Evaluare geopolitică, *Buletinul Universității Naționale de Apărare „Carol I”*, 2012/2, 27–37; Alexandru Marius Grigoriu: Visits and Consequences. The Moscow Reactions toward the Romanian–American Opening from May–June 1964 and August 1969, in Gavril Preda–Radu Ciuceanu (eds.): *History and Civilization. EUBSR 2013 International Conference. Volume 2*, s.l., Italian Academic Publishing, 2014, 130–143.

Az 1965 márciusában hatalomra kerülő Nicolae Ceaușescu tovább folytatta Gheorghiu-Dej politikáját, azzal a különbséggel, hogy mind a Moszkvával, mind a Washingtonnal fenntartott kapcsolatokban sokkal merészebb hozzáállást mutatott, mint elődje.²⁷ Az elkövetkező két évben a román–amerikai kapcsolatok ugyan stagnáltak, de a vietnámi konfliktusban közvetítő szerepet vállaló bukaresti kezdeményezést, majd a csehszlovákiai intervenció során tanúsított semleges magatartást az amerikai fél kedvezően fogadta, és ez újabb magas rangú diplomáciai látogatásokhoz és a kapcsolatok feléveléséhez vezetett.²⁸

MAGYAR–AMERIKAI KAPCSOLATOK

A magyar–amerikai kapcsolatok mélypontját az 1948-as kommunista hatalomátvételt követő évek jelentették. A magyar kormány sorra indított kirakatpereket az amerikai gazdasági érdekeltségek – például a Magyar Amerikai Olajipari Részvénytársaság, MAORT²⁹ – ellen, melyek államosítással, továbbá a vezetőségi amerikai állampolgárok letartóztatásával folytatódtak. Egy-mást követték a követségek munkájának kölcsönös megnehezítését célzó kiutasítások és mozgáskorlátozások.³⁰ Az Egyesült Államok válaszul bezárta a New York-i és a clevelandi magyar konzulátust, felfüggesztette a magyar javak visszaszolgáltatásáról folyó tárgyalásokat, 1949. december 21-én pedig a State Department felszólította a Magyarországon tartózkodó amerikai állampolgárokat, hagyják el az országot, mert nem tudják garantálni a biztonságukat. 1956-ig szinte teljesen megszűntek a kétoldali kapcsolatok. Az amerikai magyar konzulátusokat 1951-ben ismét bezárták, és kereskedelmi képviselő sem működött. Magyar részről a budapesti amerikai követség könyvtárának működését, és a követség kulturális és tájékoztatási tevékenységét is megtil-

²⁷ Lásd Mioara Anton–Ioan Chiper: *Instaurarea regimului Ceaușescu. Continuitate și ruptură în relațiile româno-sovietice*, București, Institutul Român de Studii Internaționale „Nicolae Titulescu”, 2003.

²⁸ Mircea Răceanu: *Istoria Clauzei națiunii celei mai favorizate în relațiile româno-americane*, București, Editura Institutului Național pentru Memoria Exilului Românesc, 2009, 56–60.

²⁹ Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok és a MAORT államosításának kérdése, in Cseh Valentin (szerk.): „70 éve alakult a MAORT” – „MAORT was established 70 years ago”. *Tanulmányok egy bányavállalat történetéről – Studies on the history of a mining company*, Zalaegerszeg, Magyar Olajipari Múzeum, 2009, 204–210.

³⁰ Borhi László: Az amerikai diplomácia és a szovjet politikai-gazdasági térnyerés Magyarországon, *Történelmi Szemle*, XXXV. évf., 1993/3–4, 339–360.

tották. A State Department érvénytelenítette az amerikai állampolgárok útlevelét Magyarországra. A kereskedelmi kapcsolatok is mélypontra jutottak.³¹

A forradalom utáni bő évtizedben a magyar–amerikai viszony alakulása az éppen napirenden levő szovjet–amerikai problémáktól függött, és a korábbiakhoz képest nagyobb mozgástérrel bíró külpolitikát továbbra is a szovjet nagyhatalmi érdekek szabták meg.³² Az 1956-os novemberi szovjet agresszió az ENSZ illetékességének megállapításához és a magyar kérdés napirenden tartásához vezetett.³³ A magyar megbízólevél körüli vita, amelyet tovább éltetett a megtorlás, Nagy Imre és társainak kivégzése³⁴ lehetővé tette a diplomáciai nyomásgyakorlást a defenzív külpolitikát folytató Kádár-kormányra, és 1963-ra kikényszerítette az általános politikai amnesztia meghirdetését.³⁵ Tovább terhelte a magyar–amerikai kapcsolatokat a Mindszenty-ügy³⁶ is, amely miatt az amerikai fél másfél évtizedre közvetett beleszólást kapott a magyar belpolitikába. A normalizálásért fogatosított sorozatos diplomáciai próbálkozások kudarcba fulladtak, miután a kétoldali kapcsolatok rendezésének előfeltétele továbbra is a vagyoni jogi kérdés volt.³⁷ Bár a magyar fél is tudta, hogy Románia az eredeti összegnek csupán töredékét térítette meg, és számíthatott arra, hogy az ő esetében sem lenne ez másként, mégis a megoldásra csupán 1973-ban került sor, amikor a magyar kormány szükségét érezte az Egyesült Államok gazdasági támogatásának.³⁸

³¹ Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989. Források*, 27–31.

³² *Uo.*, 70–72.

³³ A témában lásd Békés Csaba–Kecskés D. Gusztáv (szerk.): *A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia*, Budapest, Magyar ENSZ Társaság, 2006.

³⁴ Rainer M. János: *Nagy Imre*, Budapest, Nagy Imre Alapítvány, 2016.

³⁵ Uő.: *Bevezetés a kádárizmusba*, Budapest, 1956-os Intézet–L'Harmattan Kiadó, 2011.

³⁶ Mindszenty József (1892–1975) hercegprímás, bíboros, esztergomi érsek. 1956. november 4. és 1971. szeptember 28. között önkéntes száműzetésben a budapesti amerikai követségen tartózkodott. Róla lásd Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. I–II. kötet, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015.

³⁷ A háború előtt kibocsátott kötvények törlesztése, az amerikai javakban keletkezett háborús károk jóvátetele, az államosított amerikai tulajdonok után fizetendő kártérítés állt szemben az olyan magyar követelésekkel, mint az amerikai megszállási zónákba került magyar javak visszaszolgáltatása, a befagyasztott magyar javak felszabadítása, az „aranyvonatról” eltulajdonított javak után fizetendő kártérítés. A mintegy 81 millió dolláros amerikai követeléssel 17 milliós magyar igény állt szemben. Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989. Források*, 77–96.

³⁸ 1973. február 25. és március 6. között Vályi Péter, a Minisztertanács elnökhelyettese az Egyesült Államokban tartózkodott, ahol aláírta a magyar–amerikai vagyoni jogi megállapodást, melynek értelmében Magyarország 18,9 millió dollárt fizet amerikai javakra vonatkozó követelésekért, és lemond 3,3 millió dollárnyi magyar érdekeltségről. Az ameri-

Az 1950-es évek második felétől a kelet-közép-európai kisállamok folyamatosan emancipálódtak Moszkva uralma alól, illetve a Nyugattal és a harmadik világgal szemben, ennél fogva a korábban feltételezettnél lényegesen fontosabb szerepet játszottak a szovjet blokk belső lobbiküzdelmeiben éppúgy, mint a nemzetközi politika alakításában.³⁹

Ez volt tehát az a kontextus, amihez az alábbiakban részletezett püspöki látogatások során mind a házigazdának, mind a látogató feleknek alkalmazkodni kellett. Míg az 1966-os romániai delegáció a körülményekhez képest rendezett államközi viszonyok keretein belül mozoghatott, addig a magyar delegációknak ezzel a „rendezetlenséggel” is számolniuk kellett.⁴⁰

EGYHÁZI KÖZSZEREPLŐK

Magyar református püspöki paletta az 1960-as években

A Romániai Református Egyházat a kommunista rendszerbe Vásárhelyi János kolozsvári püspök⁴¹ és Arday Aladár nagyváradi püspök⁴² vezették be. Az 1950-es években az ő, illetve környezetük ellenállásán elbukott az a kísérlet, amely az egyház első örállóit a pártelképzeléseket gondolkodás nélkül

kai fél felszabadította a befagyasztott magyar számlákat, és elérhetővé tette a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvét is. *Uo.*, 916–917; Borhi László: *Dealing with Dictatorship. The US and Hungary during the Early Kádár Years, Hungarian Studies. A Journal of the International Association for Hungarian Studies and Balassi Institute*, 27 (2013) 1, 15–66.

³⁹ Lásd Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991*, Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2019.

⁴⁰ Az amerikai–magyar kapcsolatok a legrosszabbak közé tartoztak a kommunista államokkal fenntartottak közül. A két ország diplomataival és hivatalos személyeivel szemben utazási korlátozásokat tartottak érvényben, és külképviseleteik nem folytathattak tájékoztató tevékenységet. Magyarország a világ három olyan országa közé tartozott, mely csupán követségi kapcsolatot tartott fenn az Egyesült Államokkal. 1956 után a követi posztot sem töltötték be. Nagyköveti szintre 1967-ben emelték a kapcsolatokat, de a nagykövetcserére csak egy évvel később került sor. A Szent Korona és a koronázási ékszerek visszaadása szintén a vitás pontokhoz tartozott, és jelzésértékű az is, hogy a kommunista államok közül Magyarország volt az egyetlen, amely 1978-ig nem tartott fenn turisztikai képviseletet az Államokban. Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989. Források*, 113–114.

⁴¹ Vásárhelyi János (1888–1960) egyházi író, 1936–1960 között erdélyi (kolozsvári) református püspök. Püspöki működése nyomon követhető a Securitate rányitott megfigyelési dossziéiban. Lásd ACNSAS, fond Informativ (a továbbiakban Megfigyelési-adatgyűjtő fond), 236522/1–2. sz. dosszié.

⁴² Arday Aladár (1890–1961) királyhágómelléki (nagyváradi) református püspök 1948 és 1961 között. Püspöki működéséről lásd állambiztonsági iratanyagait, ACNSAS, Megfigyelési-adatgyűjtő fond, 236849/1–2, 236850. és 236851. sz. dossziék.

végrehajtó személyekké degradálta volna. Éppen ezért 1960., illetve 1961. évi haláluk egy korszak végét jelentette. E „köztes” időszak tanulságaiból okulva került sor az 1961. évi nagyváradí, illetve az 1962. évi kolozsvári államilag irányított püspökválasztásokra, Búthi Sándor,⁴³ illetve Nagy Gyula⁴⁴ megválasztására, akikkel az államhatalom bebiztosította az egyházon belüli pártelsőbbiséget a kommunista rendszer végéig.⁴⁵

A Magyarországi Református Egyházban bár négy egyházkerület van, a presztízsharc igazából a dunamelléki egyházkerület és a tiszántúli egyházkerület püspökei között zajlott. Ravasz László⁴⁶ és Révész Imre⁴⁷ püspököket kommunista állami nyomásra Bereczky Albert⁴⁸ és Péter János⁴⁹ püspökök

⁴³ Búthi Sándor (1913–1967) nagyváradí református püspök 1961 és 1967 között. Lásd Jánosi Csongor: Református püspöki profil a román titkosszolgálati iratanyagok alapján. Búthi Sándor (1913–1967), in Emödi András (szerk.): *KRE 100. Tanulmányok a Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulásának századik évfordulójára*, Nagyvárad, A Királyhágómelléki Református Egyházkerület kiadása, 2020, 504–548.

⁴⁴ Nagy Gyula (1909–1992) kolozsvári református püspök 1962 és 1990 között. Lásd Jánosi Csongor: *Alegere de episcop în Eparhia Reformată Cluj: numirea în funcție a protopopului de Sibiu*, Nagy Gyula, *Structuri de partid și de stat în timpul regimului comunist. Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România. Vol. III.*, Iași, Polirom, 2008, 303–318.

⁴⁵ Az 1960-as évek erdélyi református püspökválasztásairól lásd Jánosi Csongor: Püspökválasztások a Kolozsvári és a Nagyváradí Református Egyházkerületekben az 1960-as években, *Pro Minoritate*, 2014 Tél, 187–210.

⁴⁶ Ravasz László (1882–1975) teológiai tanár, egyházi író, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke 1921 és 1948 között, az MTA tagja. Az államszocialista időszakban a magyar protestantizmus egyik példaadó egyénisége volt. Lásd Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök Ravasz László élete*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2016.

⁴⁷ Révész Imre (1889–1967) teológiai tanár, egyházi író, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke 1938 és 1949 között, az MTA tagja. Lásd Gaál György: Révész Imre (1889–1967). Önvallomások, in Hatházy Ferenc (szerk.): *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theológia tanárai 1895–1948*, Kolozsvár, Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpont, 1996, 180–205.

⁴⁸ Bereczky Albert (1893–1966) református lelkész, egyházi író, országgyűlési képviselő, dunamelléki református püspök 1948 és 1958 között. Az 1950. augusztus 15-én rányitott objektum-dossziét, 1956. szeptember 18-án lezárták. Lásd ÁBTL 3.1.5. O-9047; Lányi Gábor János: Bishop Albert Bereczky (1893–1966). A Life Full of Questions, in Kovács Ábrahám–Jaeshik Shin (eds.): *Nationalism, Communism and Christian Identity. Protestant Theological Reflections from Korea and Hungary*. Debrecen–Gwangju, Debreceni Református Hit tudományi Egyetem – Honam Theological University and Seminary, 2019, 123–140.

⁴⁹ Péter János (1910–1999) a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke 1949 és 1956 között. A forradalom idején a püspökségről lemondott, majd a külügyben helyezkedett el. 1961-től 1973-ig a Magyar Népköztársaság külügyminisztere volt. Az ÁBTL adatbázisa alapján az 1950-ben rányitott objektumdossziét 1956-ban bezúrták. Lásd ÁBTL 3.1.5. O-8928.

váltották. Az 1956-os események során a lemondott Péter János helyére 1958-ban Bartha Tibort⁵⁰ választották, Bereczky dunamelléki püspököt pedig 1959-ben Szamosközi István⁵¹ követte. A korszak palettáját a Győry Elemér dunántúli püspököt⁵² váltó Békefi Benő⁵³ és Bakos Lajos,⁵⁴ a tiszáninneni egyházkerületben pedig a Darányi Lajos⁵⁵ tisztét öröklő Ráski Sándor⁵⁶ püspökök teszik teljesé. Szorosan idetartozik az 1977-ben dunamelléki püspöknek megválasztott Tóth Károly is, aki a vizsgált eseménysor idején a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodája Külső Osztályának vezetője volt.⁵⁷

Összességében elmondható, hogy a Romániai Református Egyházban a személyi átrendeződés következtében Kolozsvár elvesztette Nagyváraddal szembeni primátusát. A Magyarországi Református Egyházban pedig ugyan-

⁵⁰ Bartha Tibor (1912–1995) tiszántúli református püspök 1958 és 1986 között. A Kádár-korszak egyik legbefolyásosabb református egyházi személyisége. Lásd Jávorka Miklós: A „reakció” letörése és az együttműködő vonal újjászervezése a Magyarországi Református és Evangélikus Egyházban 1956 után, *Egyháztörténeti Szemle*, XVII. évf., 2016/1, 53–70.

⁵¹ Szamosközi István (1895–1977) dunamelléki református püspök 1959 és 1977 között. Titkosszolgálati tevékenységéről 1959. január 7-én felfektetett munkadossziéja tartalmaz iratanyagokat. Lásd ÁBTL 3.1.2. M-29608 (Munka-dossziék: „Szatmár”).

⁵² Győry Elemér (1891–1978) dunántúli református püspök 1943 és 1961 között. 1950. augusztus 15-én felfektetett személyi dossziéját a titkosszolgálat 1956. szeptember 24-én lezárta. Lásd ÁBTL 3.1.5. O-9152.

⁵³ Békefi Benő (1909–1964) teológiai tanár, egyházi író, a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke 1962 és 1964 között. Az államszocializmust hatékonyan kiszolgáló püspökről kedvező hangvételű nekrológot írt püspökutódja. Lásd Bakos Lajos: Krisztus jó vitéze. Emlékezés Békefi Benőre, *Theológiai Szemle*, VII. új évf., 5–6. szám, 184–186.

⁵⁴ Bakos Lajos (1905–1979) teológiai tanár, egyházi író, a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke 1964-től 1979-ig. Róla lásd: Elhunyt dr. Bakos Lajos dunántúli református püspök, *Vas Nép*, XXIV. évf., 99. szám, 1979. április 29., 2; Eltemették dr. Bakos Lajos református püspököt, *Magyar Nemzet*, XXXV. évf., 103. szám, 1979. május 5., 3.

⁵⁵ Darányi Lajos (1905–1971) tiszáninneni református püspök 1957 és 1964 között. Püspöki tisztéből való felmentéséről lásd a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 20/1964. számú határozatát, *Magyar Közlöny*, 59. szám, 1964. szeptember 20., 505.

⁵⁶ Ráski Sándor (1920–1977) tiszáninneni református püspök 1964 és 1977 között. Róla lásd Eltemették Ráski Sándor református püspököt, *Magyar Nemzet*, XXXIII. évf., 168. szám, 1977. július 19., 3.

⁵⁷ Tóth Károly (1931–2014) egyházi diplomata, dunamelléki református püspök 1977 és 1991 között. Különösen aktív volt mind a belföldi egyházi élet, mind ökumenikus és nemzetközi egyházi téren. A magyar protestantizmus szempontjából legfontosabb szerepvállalása a prágai Keresztény Békekonferenciához kötődik, melynek 1958-tól nemzetközi titkára, 1971-től főtitkára, 1978-tól pedig elnöke volt. Az 1950-es években kezdődő informátori tevékenységével, különösen gazdag és értékes iratanyagot hagyott hátra. Az 1957–1967 közötti időszokról lásd „Tolnai Lajos” munkadossziéit: ÁBTL 3.1.2. M-29600, M-29600/1–6.

ez tapasztalható Budapest esetében, mely alárendelődött Debrecennek. Nem túlzás kijelenteni, hogy a magyar reformátusok egyházi központjai a hatvanas években Nagyvárad és Debrecen voltak.

Az amerikai magyar reformátusok és egyházi szervezeteik

Az 1880-as évektől az Egyesült Államokban letelepedett magyarok etnikus közösségei, leginkább egyletek, társadalmi és politikai egyesületek, egyházak keretében, és az anyanyelven írott sajtó körül alakultak ki. Tevékenységük és szemléletük elsősorban azzal függött össze, hogy az egyes intézmény, melyik bevándorolt magyar csoport, társadalmi réteg szüksége volt, és mely időben hozták létre. A 19. századi és első világháború előtti gazdasági bevándorlókat, a két világháború között kitelepült értelmiségiek és szakmunkások, az 1945-ös menekültek, az 1947–49-ben emigrált polgári ellenzéki csoport, az 1948-as Displaced Persons Act után ún. „dipi” magyarok, továbbá az 1956-osak egészítették ki.⁵⁸

Az új környezet idegensége, a bizonytalanság az egyházaknak mint az etnikus közösségi élet legfőbb keretének és intézményének kedvezett. Református vonatkozásban a rendszeres missziós munkát kezdetben a német eredetű „The Reformed Church in the United States” kezdte 1890-ben, majd a belső misszióba 1903-tól bekapcsolódott az angol-skót eredetű „Presbyterian Church” is. Támogatásukkal és gondnokságukkal szerveződtek az első egyházi közösségek, épültek templomok, és hívtak Magyarországról lelkészeket. 1895. szeptember 22-én New York-ban megalapították az Amerikai Magyar Református Egyházat, melyet 1904-től a Magyarországi Református Egyház is befogadott, a Dunamelléki Református Egyházkerülethez rendelve őket.⁵⁹ 1921. október 7-én, a Tiffini Egyezmény keretében, a Konvent a korábban csatlakozott amerikai magyar református egyházakat elbocsátotta, és ezek többségükben az amerikai Reformed Church-be tagozódtak be.⁶⁰ Má-

⁵⁸ A korabeli amerikai magyar szervezettörténetet – az ideológiai jegyek ellenére is – Puskás Júlia foglalta össze kitűnően. Lásd Puskás Júlia: Magyar szervezetek Amerikában (az 1880-as évektől az 1960-as évekig), *Történelmi Szemle*, XIII. évf., 1970/4, 528–568.

⁵⁹ Örsi Julianna: *Az Amerikai Magyar Református Egyház szerveződése a 19–20. század fordulóján*, <http://confessio.reformatus.hu/v/az-amerikai-magyar-reformatus-egyhaz-szervezodes-a-19-20-szazad-fordulojan/> (Letöltés: 2020. július 30.)

⁶⁰ Szász Lajos: „Egy sírja szélére taszított boldogtalan ország gyászba öltözött követe”. Balta-Dezső püspök amerikai útjai (1922, 1924–25), in ifj. Bertényi Iván–Géra Eleonóra–Richly Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat...”. Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 465–482.

sok viszont függetlenítették magukat, és a Független Amerikai Református Egyház szervezetébe tömörültek.⁶¹ Az amerikai magyar református egyházak hovatartozás szempontjából a későbbiekben is megoszlottak, mert az ismételt egységesítési kísérletek nem vezettek eredményre.⁶² Az 1960-as évek elején az Államokban 352 magyar egyházi közösséget tartottak nyilván, melyből 136 volt protestáns. Ugyanebben az időben a nagy betegsegélyzők többszáz fiók-egyesületén kívül 225 különböző magyar társadalmi egyesületet számláltak, és egy 1963. évi felmérés szerint az Egyesült Államokban 57 magyar nyelvű újság-periodika jelent meg.⁶³

Az 1960-as évek amerikai magyar reformátusainak és egyházi szervezeteinek körvonalazásakor, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban ÁBTL) objektum- és munkadossziéira kell hagyatkozni, miután hiányzik az a szakmunka, mely világossá tenné a korabeli újhazai állapotokat, a felsorolt egyházi szervezetek joghatóságát, hogy kizárólag etnikai vagy esetleg területi elv szolgált szerveződésük alapjául, a közöttük fennálló kapcsolatokat, átjárhatóságot, pozíciójukat az amerikai felekezeti körképben. E kérdésben, a román titkosszolgálati anyagok – elsősorban Búthi püspök jelentései – sem segítettek, miután sekélyebbek és pontatlanabbak, már csak a románra fordításból adódó nyelvi nehézségek miatt is.

A Galántai Jenő johnstowni (PA) lelkész, egyházmegyei elnök és Szamosközi István püspök találkozásairól készített 1962. május 7-i feljegyzés alapján az amerikai reformátusok két egyházkerületben tömörültek. Az egyik a magyar formára szervezett, magyar nyelvű egyházkerület volt, a Béky Zoltán püspök-lelkész⁶⁴

⁶¹ Az új entitás 1924. december 9-én alakult meg a pennsylvaniai Duquesne településen. Az egyház akkor nem választotta meg vezetőit, csak később, az 1928. szeptember 4-i Trentonban (NJ) tartott egyházkerületi alakuló ülésen, ahol Sebestyén Endre mint főesperes lett az egyház vezetője. A főesperesi címet az 1958. február 21-én Duquesneben tartott kerületi közgyűlésen püspöki címre változtatták. Lásd Molnár Sándor Károly: Magyar református püspökök adattára a 20. században, *Egyház történeti Szemle*, XX. évf., 2019/1, 164.

⁶² A jelenkori nyugati parti állapotokról lásd Lányi Gábor János: A nyugati-parti amerikai magyar református gyülekezetek élete és új távlatai, *Pro Minoritate*, 2017 Tavasz, 171–179.

⁶³ Puskás Júlia: *i. m.*, 528.

⁶⁴ Dr. Béky Zoltán (1903–1978) magyar református lelkész, teológus, püspök. A sárospataki kollégiumban tanult, majd az Egyesült Államokban folytatta tanulmányait. 1928-ban a Szabad Magyar Református Egyház trentoni (NJ) gyülekezete lelkészének választotta. 1933-tól Roebeling (NJ) beszálló lelkésze. 1936-tól egyházkerületi főjegyző. 1939-ben dékánnak választotta a Szabad Amerikai Magyar Református Egyház Keleti Egyházkerülete, így 1939-ben a keleti egyházmegye esperese lett, majd 1954-ben főesperese. 1958 és 1964 között az első választott püspöke volt az Amerikai Magyar Református Egyháznak. 1956-ban az Amerikai Magyar Református Egyesület alelnöke, 1964-ben elnöke lett. Számos a teológiával és az amerikai magyar egyházi élettel foglalkozó könyvet írt. 1937-től a

vezette Magyar Református Független Egyház; a másik a nyugati mintára szervezett magyar nyelvű református egyház, a Szabó István egyházkerületi elnök⁶⁵ vezette Evangéliumi és Református Egyház Magyar (Kálvin) Egyházkerülete volt. A titkosszolgálati jelentés szerint 1962-ben párharcot folytattak, hogy melyik egyesüljön a másikkal.⁶⁶

Paál Gyula homesteadi (PA) lelkipásztor 1962. szeptember 27-i felszólalása alapján Béky egyházkerülete 5–6000 tagot, 120 gyülekezetet, körülbelül 130 lelkipásztort számlált, és 15 millió dolláros vagyonnal bírt. Mint egyházának hivatalos képviselője, Béky az Egyházak Világtanácsában (EVT) és az Amerikai Egyházak Nemzeti Tanácsában is részt vett. Paál, Szabó István clevelandi lelkész egyházkerületét, a középutasok, a magyar presbiteriánusok egyházának nevezte, akik gyülekezetenként beolvadtak az amerikai presbiteriánus egyházba. Úgy vélte, hogy a leggazdagabb amerikai gyülekezetekből 50 itt található.⁶⁷ A későbbiekben, a BM III/III/2-a. klerikális reakció elhárítás alosztálya, „Szatmári” jelentésére hivatkozva, 1963. augusztus 15-én már György Árpád chicagói lelkészt⁶⁸ említette Szabó utódjaként az egyházkerületi elnök pozíciójában.⁶⁹

A jelentések harmadik formációként a Eugene Carson Blake⁷⁰ előljárósága alá tartozó Amerikai Egyesült Presbiteriánus Egyház Magyar Konferenciáját

Magyar Egyház társszerkesztője, 1954-től főszerkesztője. 1965-től a washingtoni *Testvériség* főszerkesztője, 1970-ig a *Függetlenség* kiadója. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 6.)

⁶⁵ Dr. Szabó István (1902–2004) magyar református lelkész. Sárospataki teológiai tanulmányait amerikai képesítés követte. 1941 tavaszán az MRE Egyetemes Konventje a három amerikai egyháztest vezetőinek kérelmére az Egyesült Államokba küldte egy esztendőre teljhatalommal felruházott egyházi követként az egység megteremtéséért. Elnöksége alatt, 1941-ben, Ligonierben, az egység megszületett és okmányát kinyomtatták, de a háború kitörése az egyházi egység megvalósulását is megakadályozta. A háború után, 1944-től Toledóban (OH) volt lelkipásztor, majd 1947-ben az Első Magyar Református Egyház clevelandi lelkésze lett. A Magyar Kálvin Egyházkerületnek négy terminuson át volt elnök-püspöke. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 6.)

⁶⁶ ÁBTL 3.1.2. M-29608, 214. f.

⁶⁷ Lásd „Szatmári” 1962. október 5-ei jelentését. *Uo.*, 240–241. f.

⁶⁸ György Árpád (1911–1987) magyar református lelkész, egyházi író. Sárospataki tanulmányait követően, kivándorolt az Egyesült Államokba, és beiratkozott a bloomfieldi (NJ) szemináriumba. 1946-ban meghívták a Chicago South Side-i Magyar Evangélikus és Református Egyházba, ahol 33 évig szolgált. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 17.)

⁶⁹ ÁBTL 3.1.2. M-29608, 339. f.

⁷⁰ Eugene Carson Blake (1906–1985) az Amerikai Presbiteriánus Egyház főtitkára, az Egyesült Államok Krisztus Egyházai Nemzeti Tanácsának elnöke, az EVT főtitkára 1966–1972 között. ÁBTL 3.1.5. O-13603, 194. f.; <http://www.oikoumene.org/en/about-us/organizational-structure/general-secretary/since-1948> (Letöltés: 2020. július. 10.)

említik. „A harmadik csoportról nem érdemes sokat szólni. 42 gyöngye gyülekezet tartozik hozzá. Túl korán elamerikaiasodott lelkészi és gyülekezeti társaság.” – írta „Szatmári”.⁷¹

PÜSPÖKI LÁTOGATÁSOK

Szamosközi István budapesti püspök 1963. évi amerikai útja

Az Egyházak Világtanácsa New Delhi-ben tartott 1961. november 18. és december 6. közötti közgyűlése az amerikai református egyháziak és a magyarországi református delegátusok kapcsolatépítését is szolgálta.⁷² Itt ismerkedtek meg Béky püspökkel,⁷³ mely hozzájárulhatott Borshy-Kerekes György, az Amerikai Magyar Református Egyesület elnökének⁷⁴ meghívásához és Szamosközi István püspök 1963. május 26. és július 26. közötti két hónapos nyári látogatásához.⁷⁵

A részletekről a „Szatmári” fedőnéven írt 1963. augusztus 1-jei és 2-ai jelentésekből értesülünk, melyet Fogarasi Ferenc századosnak és a BM III/III/2-a alosztályának kézbesítettek. A püspök úgy fogalmazott, hogy 35 év után először aktív magyar református püspök utazott az Államokba. Ennek részben ellentmond az a tény, hogy mind Bereczky Albert dunamelléki püspök, mind Péter János tiszántúli püspök részt vettek az EVT 1954. augusztus 15–31. közötti evanstoni (IL) nagygyűlésén, ugyanakkor ottlétüket az

⁷¹ ÁBTL 3.1.2. M-29608, 241. f.

⁷² ÁBTL 3.1.5. O-13603/1 (Objektum-dosszié: Külföldi protestáns szervezetek leleplezésével hazánk ellen folytatott ellenséges tevékenység felderítése), 2–28, 41–47, 120. f.

⁷³ Lásd „Szatmári” 1962. január 10-ei jelentését az Új-Delhi-i eseményekről. ÁBTL 3.1.2. M-29608, 201–210, 221. f.

⁷⁴ Borshy-Kerekes György (1892–1971) emigráns református lelkész, szerkesztő. 1924-ben vándorolt ki az USA-ba, a Független Magyar Református Egyház megalapítója, az Amerikai Magyar Református Egyesület titkára 1936-tól 1956-ig, majd elnöke 1956 és 1964 között. Írásaiban elsősorban az amerikai reformátusok sajátos helyzetével foglalkozott. Többek között a *Magyar Egyház*, a *Testvériség–Fraternity*, a *Bethlen-naptár*, a *Kossuth-naptár*, továbbá az *Amerikai Magyar Népszava Képes Naptára* szerkesztője volt. Tőle lásd Borshy-Kerekes György: *Az egyetlen út. Az amerikai magyar reformátusok problémája*, Duquesne, Magyar Egyház Társ., 1930.

⁷⁵ A titkosszolgálati megjegyzés szerint „Szatmári” meghívását „az Amerikában élő magyar református egyházi vezetők és ügynökünket jól ismerő más egyházi és világi személyek szorgalmazták” és kiutazásával az Állami Egyházügyi Hivatal is egyetértett. Lásd „Szatmári” 1963. augusztus 1-i jelentését, illetve a BM III/III/2-a. alosztály Szamosközi amerikai útjáról készített 1963. augusztus 12-ei értékelését. ÁBTL 3.1.2. M-29608, 299, 335. f.

amerikai hatóságok a rendezvény helyszínére korlátozták.⁷⁶ A Queen Elizabeth-en áthajózó Szamosközit, Hamza András, az Amerikai Egyesült Presbiteriánus Egyház Magyar Konferenciájához tartozó New York-i lelkész⁷⁷ fogadta. A püspök kint tartózkodásának nagyobb részét Hamza társaságában töltötte,⁷⁸ aki közölte, hogy ottléte alatt mindvégig az FBI megfigyelése alatt lesz. Hamza tulajdonképpen a kontaktszemély szerepét látta el: „kapcsolatban áll az FBI egyik munkatársával, tisztjével, mentegetőzésül hozzátette, hogy ő már volt börtönben, és életének hátralévő részét szabadon szeretné eltölteni” – írta utólag a püspök. Jelzésértékű Hamza Szamosközihez intézett következő megjegyzése is: „Jaj drága atyám, ezt a nagy magyar barátkozást az FBI tudta nélkül nem lehet csinálni.” Szamosközi ottlétére rányomta bélyegét az „ellenséges” hírszerzőszervek tevékenységére irányuló folyamatos odafigyelés és a provokációk elkerülése. Mindeközben az amerikai hivatalos szervek mindent elkövettek a püspök zavartalan látogatásáért, a magyar emigráció ellene irányuló esetleges tüntetései és „akciói” leszereléséért.⁷⁹

⁷⁶ Az amerikai hatóságok nem adták meg a beutazási engedélyt Péter János református püspöknek a presbiteri világszövetség nagygyűlésére, *Népszava*, LXXXII. évf., 180. szám, 1954. július 31., 3; Bereczky Albert református püspök előadása amerikai útról, *Magyar Nemzet*, X. évf., 242. szám, 1954. október 13., 3.

⁷⁷ Hamza András Andor (1920–1983) református lelkész. 1948-ban Svájcba emigrált, majd az Amerikai Egyesült Államokba. 1957-ben a New York-i 116. utcai presbiteriánus magyar egyház lelkészének választották, majd 1961-től egy évtizeden át a Madison Avenue presbiteriánus egyház adminisztrátora. Mintegy két évtizeden át az Amerikai Presbiteriánus Egyház hivatalos képviselőjében számos nemzetközi konferencián és egyházi tárgyaláson vett részt. Ennek megfelelően működését figyelemmel kísérte mind a magyar, mind a román állambiztonság. Lásd ÁBTL 3.2.4. K-2228/1–2 „Caves George” fedőnevű dosszié; ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 28474 sz. mikrofilm, 1–13. f.

⁷⁸ Hamza a püspöknek többször mesélt részleteket élettörténetéből. A Magyar Közösség ügyben öt évre elítélték, mielőtt ez azonban a Legfelsőbb Bíróság elé került volna, átmenetileg szabadlábra helyezték. Ekkor Ausztriába disszidált, majd Svájcban telepedett le. 9 hónap után megkapta az amerikai bevándorlási engedélyt. Elvált Budapesten maradt feleségétől, majd Amerikában újra megnősült. „Éles eszű, gyorsan tanuló ember, ma a közé a három ember közé tartozik, aki a legjobban beszél az angolt (Paál Gyula, Harsányi András, Hamza András). Rendkívül szívós akaratereje, kemény fellépése van.” – írta róla Szamosközi az 1963. augusztus 2-i az amerikai magyar református lelkészeket adatoló jelentésében. ÁBTL 3.1.2. M-29608, 325–328. f.

⁷⁹ A Szabad Európa Rádióban, Gombos Gyula osztályvezető közreműködésével, már Szamosközi érkezését megelőzően közlemény hangzott el, melyben részletezték a dunameléki püspök utazása előzményeit, és megkérdőjelezték utazása valódi célját; az *Amerikai Magyar Népszavában* pedig megjelent Csordás Gábor New York-i református esperes „Ki hívta meg Amerikába a kommunistákkal együttműködő magyar református püspököt?” című cikke. Lásd „Szatmári” 1963. augusztus 1-jei „Hamza András FBI” tárgyú jelentését. ÁBTL 3.1.2. M-29608, 285–294. f.

Szamosközi látogatására, az Újszászy Kálmán tiszáninneri főgondnok⁸⁰ által később „magyar Amerikaként” definiált keleti parti és közép-nyugati térségben került sor,⁸¹ melynek fő elemei a hagyományos lelkipásztori szolgálatról, prédikációktól és előadásoktól kezdve, kiterjedtek a magyarországi állapotokról szóló ismertetőkre, felölelve a helyi lelkészköri összejöveteleken és a hivatalos fogadásokon való részvételt is.⁸² A különböző magatartásokhoz és helyzetekhez alkalmazkodva, a püspöknek kényes kérdésekre kellett válaszolnia, és fény derült arra is, hogy az emigrációt a félreállítottak – Ravasz László püspök, Nagy Barna⁸³ és Pap László⁸⁴ teológiai tanárok – sorsa érdekelte leginkább. Kecskeméthy József washingtoni református lelkész⁸⁵ szervezésével és tolmácsolásával Szamosközit 1963. június 18-án a State Departmentben fo-

⁸⁰ Dr. Újszászy Kálmán (1902–1994) tanár, gyűjteményi felügyelő. Népműveléssel és művelődéstörténettel foglalkozott. A Sárospataki Nagykönyvtár, majd a Sárospataki Tudományos Gyűjtemények Intézménye vezetője 1948-tól 1973-ig. Az Országos Gyűjteményi Tanács első elnöke 1969 és 1974 között. 1965–1990 között a Tiszáninneri Református Egyházkerület főgondnoka. Közel egy évtizedig a magyar református műemléki munkában is tevékenykedett. Lásd <http://srta.hu/dr-ujszaszy-kalman> (Letöltés: 2020. július 6.)

⁸¹ A területet Chicago–Holland–Detroit–Cleveland–Buffalo–Boston–New York–Washington–Pittsburgh határolta. ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8 (Operatív dosszié: AEÁ-ban élő egyházi emigráció), 260. f.

⁸² Előadásokat, szószéki prédikációkat, felszólalásokat és köszöntőket tartott Ligonierban, Clevelandben, New York-ban, Chicagóban, McKeesportban, Washingtonban és Cartretben. Lásd „Szatmári” 1963. augusztus 2-ai jelentését az amerikai református körök tárgyában. *Uo.*, 303–319. f.

⁸³ Nagy Barna (1909–1969) a Sárospataki Teológiai Akadémia szisztematika teológia tanára 1937–1952 között, majd 1954-től a Budapesti Teológiai Akadémia rendszeres teológiai tanszékének professzora. Az 1956-os forradalom leverését követően megfosztották katedrájától. Lásd Lányi Gábor János: Nagy Barna (1909–1969) emlékezete, *Képes Káhin Kalendárium 2019. A Magyarországi Református Egyház évkönyve*, 58–59.

⁸⁴ Pap László (1908–1983) református teológiai tanár, a dunamelléki egyházkerület főjegyzője. Tisztségeket viselt az RVSZ-ben és az EVT Központi Bizottságában. 1956 őszén Ravasz Lászlóval és Kardos Jánossal a Megújulási Mozgalom élére került. A forradalmat követő megtorlásban elveszítette minden addigi tisztségét. 1963. januári kényszernyugdíjazásáig murgai segédlelkészként szolgált. Lásd Pap László: *Tíz év és ami utána következett, 1945–1963*, Bern–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991.; Hajdú Éva: Pap László és az Állami Egyházügyi Hivatal kapcsolata, *Egyháztörténeti Szemle*, XII. évf., 2011/3, 58–62.

⁸⁵ Kecskeméthy József (1906–1995) amerikai magyar református lelkész. 1956 és 1967 között az Amerikai Magyar Református Egyesület központi titkáráként, illetve az Amerikai Magyar Szövetség országos igazgatóságának tagjaként működött. Lásd „Szatmári” 1963. augusztus 2-i róla írt jellemzését. ÁBTL 3.1.2. M-29608, 333–334. f.; továbbá <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 5.)

gadták,⁸⁶ majd június 26-án és július 9-én az EVT New York-i vezető tisztségviselőivel is hivatalos beszélgetéseket folytatott, Bartha Tibor református püspök, Káldy Zoltán evangélikus püspök⁸⁷ és Kenéz Ferenc református esperes⁸⁸ küszöbönálló augusztusra–szeptemberre tervezett amerikai útjáról.⁸⁹

Ligonierban (PA), 1963. június 20-án, a dunamelléki püspök előadást tartott az Amerikai Magyar Református Egyesület Tiszti Karának, majd a ligonieri lelkeskörnek is. Mindkettőt megbeszélések követték.

„Megjegyeztem – írta utólag Szamosközi –, hogy fontos különbséget tenni a között, ami egy társadalmi rendszer kiszolgálása és egy bizonyos társadalmi rendszerben élő református keresztyénség igei eligazítása, pásztorolása között van. A kommunista rendszer nem szorul rá arra, hogy tanításának helyességét igazolja az egyház. Egyebek között azért nem, mivel a történelmi materializmus vallásról szóló tanításait, az ateizmust, lehetetlen teológiai érvekkel igazolni. Látjuk tehát, hogy itt az ilyen, ellenünk felhozott rágalmak egyszerűen nevetségesek. Más kérdés azonban az, hogy kezemben a bibliával, ajkamon a keresztyén etika tanításaival csak igent mondhatok olyan nagyszabású erkölcsi, társadalmi mozgalmaknak, amilyen pl. a békemozgalom, vagy amilyen az embereknek a munkához való joga, stb. Jóindulatú emberek, ezt már régóta értik.”⁹⁰

A ligonieri Bethlen Otthonban eszmecserét folytattak az erdélyi magyarság helyzetéről is, az emigrációt nagyon érdekelték a romániai állapotok.⁹¹

⁸⁶ Lásd „Szatmári” 1963. augusztus 1-i jelentését a „State Department-nél való tapasztalatáról”. ÁBTL 3.1.2. M-29608, 281–284. f.

⁸⁷ Dr. Káldy Zoltán (1919–1987) a déli evangélikus egyházkerület püspöke 1958 és 1987 között, a Lutheránus Világszövetség elnöke 1954-től 1987-ig, magyar országgyűlési képviselő 1971-től. Lásd Mirák Katalin (szerk.): *Háló 2 – Egyházvezetők 1. Káldy Zoltán, Ottlyk Ernő. Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról, 1945–1990*, Budapest, Luther Kiadó, 2014.; Uő. (szerk.): *Háló 1 – Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról, 1945–1990*, Budapest, Luther Kiadó, 2014.; Korányi András: *Hanem szeretni is. Káldy Zoltán püspöki szolgálata itthon és külföldön*, Budapest, Luther Kiadó, 2012.

⁸⁸ Dr. Kenéz Ferenc (1921–) a Budapest–Kálvin téri református gyülekezet lelkésze, esperes, a nemzetközi Ökumenikus Tanács főtitkára. Róla lásd https://nava.hu/_id/128560/# (Letöltés: 2020. július 6.)

⁸⁹ Lásd „Szatmári” 1963. augusztus 2-ai jelentését. ÁBTL 3.1.2. M-29608, 317–319. f.

⁹⁰ Uő., 305–306. f.

⁹¹ Érdeemes szó szerint idézni a püspök Eszenyei Lászlóhoz fűzött tájékoztatását: „A State Department nemrégiben összehívott néhányunkat. Szoktak lenni ilyen találkozások, amelyek azt célozzák, hogy látja a magyar emigráció az USA külpolitikáját? Erre mindig bőven marad idő, rendszerint köztünk alakult ki vita és ők hallgatták. Ez alkalommal a ro-

Szamosközinek válaszolnia kellett arra, hogy volt-e alkalma Erdélybe utazni, illetve, szokott-e találkozni erdélyi reformátusokkal, vezetőkkel?

„Erre elmondtam a valóságos helyzetet – írta a dunamelléki püspök –, hogy találkozni szoktunk, de külföldön, nemzetközi konferenciákon; átutazó, lelkész jellegű, egyházi emberek olykor felkeresnek hivatalomban, de mi Erdélyben még nem jártunk. Éppen az ott élő magyarok érdekében is, mivel nagytömegű magyarság él együtt és Románia érzékeny az irredentizmusra, e percben mérve pedig magam részéről sem látnék biztosítékot arra, hogy egy látogatásom nem okoz kellemetlenséget a kisebbségi magyarságnak. Ezt Erdélyben nem látják ilyen világosan, s lehet, hogy ez olykor panaszt fogalmaz meg bennük ellenünk.”

Szamosközit a hosszú időre elítélt romániai református lelkészekről is kérdezték. Erre pontos és hiteles adatokkal nem tudott szolgálni, „csak halomásból értesültem arról, hogy a magyarországi 56-os események áttételeként mutatkoztak nagyobb bajok az egyházban és ugyancsak ilyen bizonytalan forrásból hallottam magam is olyan híreket, hogy ott börtönbüntetésben is élnek lelkészek”. Mendemondák is elhangzottak. „Megkérdezték, hallottam-e, hogy ennek okaként azt a tényt emlegetik, amely szerint a romániai magyarság Hruscsovhoz fordult azzal a kéréssel, hogy Erdélyt kapcsolja a Szovjetunióhoz. Az ő értesülésük szerint e folyamodványt kivizsgálások követték és ennek során kerültek börtönbe a lelkészek.”⁹²

mániai magyarság helyzetét hoztuk szóba és azt mondtuk, hogy mégiscsak disznóság, hogy az USA elnézi ezt a régi kisantant stílust, amit Románia a székelyföldi magyarsággal – és többi magyar lakosával – folytat. Erre az SD vezető elnöklő tisztviselője azt válaszolta, hogy igen sajnálják, de nem áll rendelkezésükre megfelelő dokumentum és diplomáciai jegyzékeket sem lehet csak a levegőbe vinni, illetve írni. Erre – mondta Eszenyei – én azt válaszoltam: Kérem uraim, ez vagy igaz, hogy önöknek nincsenek adatai, vagy nem, de ha igaz, akkor nagy szűgyen az Intelligence Service-re. Bár énnekem az a meggyőződés, hogy sokkal jobban szervezett embereik vannak önöknek Romániában annál, semhogy adatok nélkül lennének. De tovább megyek: ott van Bukarestben az USA követség, van kultúratrachéja, az menjen el Kolozsvárra és nézze meg saját maga, hogy ismét becsuktak egy magyar tanszéket. Erre az SD tisztviselője azt válaszolta: sajnos, a mi külképviseletünk szabad mozgásban gátolva van, csak Bukarest körzetében mozoghat szabadon és ilyen lehetőségeink nincsenek. De különben is, ez a román–magyar ügy régi keletű, nem is csupán politikai színezetű, hanem inkább nemzetiségi kérdés és ezzel Amerika sohasem foglalkozott szívesen.” Lásd „Szatmári” 1963. augusztus 1-jei jelentését, melynek tárgya a Szabad Európa Rádió és az emigráns körök. ÁBTL 3.1.2. M-29608, 300–301. f.

⁹² Uo., 301. f.

Szamosközi látogatása mintegy előkészítette az amerikai terepet Bartha Tibor számára, aki 1963. augusztus 28. és szeptember 3. között részt vett az EVT Központi Bizottságának Rochesterben (NY) tartott ülészakán,⁹³ és amelyet követően a tiszántúli református püspök látogatást tett néhány amerikai magyar református gyülekezetben is.⁹⁴ Vélhetően mindkét püspöki látogatás hozzájárult ahhoz, hogy a hatóságok engedélyezzék egy sor amerikai magyar lelkész magyarországi hazautazását, nem utolsósorban az amerikai magyar református ellenzék kiegyensúlyozásául. Még Bartha püspök kiutazása előtt, 1963 augusztusában sor került Béky Zoltán püspök⁹⁵ és Király Zoltán mckeesporti (PA) lelkész 10 napos látogatására,⁹⁶ majd ezeket követte 1964-ban Hamza András⁹⁷ és Paál Gyula homesteadi (PA) lelképásztor hazautazása. Hamza felkereste Ravasz Lászlót is Leányfaluban, ahol szóba került az erdélyi kérdés is, „s mind Ravasz, mind e nap délutánján Áprily Lajos gondterhelten nyilatkoztak az erdélyi magyarság helyzetéről”.⁹⁸ 1964. július 13–21. között magyarországi hivatalos látogatáson vett részt az Amerikai Presbiteriánus Egyház küldöttsége is.⁹⁹

Ezek a gesztusok, 1965–1966 folyamán, lehetővé tették más kisebb rangú anyaországi református egyháziak amerikai látogatását. Így kerülhetett sor Újszászy Kálmán tiszáninneri főgondnok és felesége 1965. augusztus–decemberi,¹⁰⁰ illetve Finta István konventi főtanácsos¹⁰¹ 1966. augusztus–szeptemberi,

⁹³ Dr. Bartha Tibor református püspök az Egyesült Államokba utazott, *Hajdú-Bihari Napló*, XX. évf., 198. szám, 1963. augusztus 25., 2.

⁹⁴ Dr. Bartha Tibor, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke: Beszélgetés amerikai magyarokkal, *Hajdú-Bihari Napló*, XX. évf., 234. szám, 1963. október 6., 4.

⁹⁵ Lásd „Szatmári” 1963. augusztus 30-ai összefoglaló jelentését és feljegyzését Béky püspök magyarországi látogatásáról. *Uo.*, 346–350. f.

⁹⁶ Lásd „Szatmári” 1964. február 5-i kiegészítő jelentését Király Zoltán mckeesporti lelkész magyarországi tartózkodásáról. *Uo.*, 370. f.

⁹⁷ Lásd „Szatmári” 1963. december 29-i jelentését, amelyben a magyar református egyház amerikai kapcsolatának tárgyában Hamza András támogatását és Magyarországra hívását javasolta. *Uo.*, 356–358. f.

⁹⁸ Lásd „Szatmári” 1964. február 5-i jelentését Hamza András New York-i lelkész magyarországi látogatásáról. *Uo.*, 362–367.

⁹⁹ Eugene Carson Blake, James McCord és Hamza András látogatást tett Bereczky Albert egykori dunamelléki református püspöknél is. ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 45. f.

¹⁰⁰ Az 1965. augusztus 16. és december 16. közötti – több mint három hónapos amerikai utat is felölelő – eseményekről lásd Újszászy „Ajánlott kapcsolatok az Amerikai Egyesült Államokban élő magyar református lelkészekkel, különösen az 1967. évi jubileumi ünnepségekre tekintettel” című 1966. augusztus 10-ei jegyzékét, továbbá a szintén tőle származó „Pro Memoria. Adalékok az amerikai magyar református egyházakkal való kapcsolatok kiépítésének alkalmaihoz és módjaihoz” címet viselő 1966. november 27-ei 13 oldalas beszámolót. *Uo.*, 259–271, 272–277. f.

temberi amerikai látogatásaira.¹⁰² A későbbiekben a Debrecenben 1967. májusában megszervezett 400 éves egyházi jubileumon résztvevő amerikai református lelkészek Újszászy Kálmán amerikai útjáról feltett kérdésre így nyilatkoztak: „20 év óta első és eddig egyetlen ember, akit egyforma bizalommal és szeretettel tudunk fogadni. Nagyon bölcsen és diplomatikusan tudott viselkedni. Voltak nehez helyzetei, tapintatlan keresztkérdések miatt, de mindig vagy kitért előle, vagy diplomatikusan tudta megválaszolni, mi megértettük őt.”¹⁰³

*Búthi Sándor nagyváradi püspök és Kozma Tibor teológiai tanársegéd
1966. évi amerikai útja*

Romániában Búthi Sándor egyházkerületi tanácsosként, vikáriusként, majd nagyváradi püspökként lehetővé tette, hogy 1958 és 1967 között a református egyház moderátori szerephez jusson a nyugati keresztyénség és az ateista, de valójában ortodox pártállami struktúrák között. 1958 márciusától a Securitate Külföldi Hírszerzési Igazgatóságának „Kutasi”, majd „Medeșan” fedőnevű ügynökeként, szinte egyedül képviselte a Romániai Református Egyházat külföldi kiutazásai során. Az ő javaslatai alapján engedélyezték 1962-től a Romániába látogató külföldi protestáns delegációkat,¹⁰⁴ és ugyancsak az ő javaslatára és meghívására érkezett Romániába Eugene Carson Blake, az Amerikai Presbiteriánus Egyház főtitkára, továbbá James McCord, a Princetoni Teológiai Intézet rektora.¹⁰⁵ Az amerikai delegációnak 1965. június 24–30. között „ökumenikus szellemű” körutat szerveztek, melynek során az EVT

¹⁰¹ Finta István (1915–1991) református lelkész. 1948-tól a dunamelléki egyházkerület püspöki titkára és az Egyetemes Konvent külügyi és sajtóügyi előadója. 1958-tól közel 30 éven át a budahegyvidéki gyülekezet lelkésze. Ezen túlmenően a budapesti Teológiai Akadémia tanára, az egyházkerület lelkészi főjegyzője, illetve a *Reformátusok Lapja* felelős szerkesztője is. Lásd Erdős Kristóf: A Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház 1948-as egyezményének vizsgálata, in Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Összekötnek az évezredek*. Budapest, Szent István Társulat, 2011, 318.

¹⁰² Lásd a BM III/III/1-b. alosztálynak a BM III/I/1-a. alosztálya vezetőjének megküldött 1966. szeptember 27-ei tájékoztatását, melyben Finta István szeptember 19-ei hazatéréséről informálnak. ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 32-33. f.

¹⁰³ Lásd „Horváth Sándor” ügynöknek a Borsod megyei rendőrfőkapitányság III/III. alosztályának átadott Miskolcon keltezett 1967. június 19-ei jelentését. *Uo.*, 189. f.

¹⁰⁴ Lásd Jánosi Csongor: Romániai református elit a hatalom szolgálatában. Hírszerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns világszervezetek értekezletein az 1960-as években, *Pro Minoritate*, 2017 Tavasz, 146–170.

¹⁰⁵ James I. McCord (1919–1990) amerikai teológus. ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/6 sz. mikrofilm, 70. f.; 1628/7 sz. mikrofilm, 107. f.

romániai társegyházait is meglátogatták. Bukarestben, a Román Ortodox Patriarchátus vendégszeretetéét élvezték, majd 25-én Nagyváradra repültek, ahol Búthi püspök vendégei voltak. Másnap a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet professzoraival találkoztak, ahol a nagyszebeni Ortodox Teológiai Intézet néhány tanára is megjelent. A küldöttség július 27-én Kolozsvárról Nagyszebenbe repült, majd innen átautóztak Olténiába, a Vâlcea megyei Băile Olănești (Cserépfürdő) településre, ahol Justinian pátriárka¹⁰⁶ fogadta őket. Július 28-án, Jászvásáron, Iustin metropolitával¹⁰⁷ találkozott a küldöttség. A kolostorlátogatással kiegészített program során a moldvai egyházfő a román külpolitikai törekvések érvényesülésére is időt szakított: az amerikai látogatóknak Romániát ajánlotta egy amerikai–kínai keresztyén egyházi találkozó lehetséges helyszínként, azzal érvelve, hogy az adott politikai kontextusban ez a legmegfelelőbb lépés az elszigetelt kínai egyházakat érintő kapcsolatfelvételhez. A javaslat eredetiségét jelzi, hogy Blake a delegáció tiszteletére adott bukaresti záró fogadáson, az Egyházügyi Főosztály (Departamentul Cultelor) főtitkáránál, Dumitru Dogarunál¹⁰⁸ is érdeklődött az esetleges kivitelezésről. A közmegelegedéssel záruló körutazásról Búthi püspök 1965. szeptember 28-ai jelentéséből értesülünk, aki mindvégig a delegáció mellett tartózkodott.¹⁰⁹ Ez a látogatás volt az erdélyi amerikai út előzménye.

Az egyesült államokbeli erdélyi magyar látogatás operatív tervét, Búthi püspök már néhány nappal az amerikai delegáció érkezése előtt vázolta titkosszolgálati felettesei előtt. Bukarestben keltezett 1965. június 18-ai jegyzékében titkosszolgálati érdekeknek állította be a Securitate tájékoztatását „a magyar szökevények és általában véve a határon túli magyarok szervezeti központjairól”, amelyek – Hamza András lelkész és Szamosközi István püspök 1964. és 1965. évi tájékoztatásai alapján – az Egyesült Államokban voltak. A

¹⁰⁶ Justinian Marina (1901–1977) a Román Ortodox Egyház harmadik pátriárkája 1948–1977 között. Lásd Cristina Diač: „Patriarhul roșu” sau salvatorul Bisericii, *Jurnalul Național*, 2007. június 13, <https://jurnalul.antena3.ro/scinteia/istoria-comunismului/patriarhul-rosu-sau-salvatorul-bisericii-94773.html> (Letöltés: 2020. július 22.)

¹⁰⁷ Iustin Moisescu (1910–1986) a Román Ortodox Egyház negyedik pátriárkája 1977 és 1986 között. Az 1960-as években ökumenikus tevékenysége során az Ortodox Egyházat jászvásári érsekként, továbbá moldvai és szucsávai metropolitaként képviselte. Lásd Dumitru Soare: Contribuția Prea Fericitului Patriarh Iustin la dezvoltarea relațiilor ecumenice ale Bisericii Ortodoxe Române, in *Biserica Ortodoxă Română*, XCVIII évf., 1980/3–4, 404–432.

¹⁰⁸ Dumitru Dogaru (1907–1993) a kommunista Románia egyházi ügyeinek egyik legfőbb irányítója, 1957 és 1970 között az Egyházügyi Főosztály főtitkára, 1970-től 1975-ig az elnöke volt.

¹⁰⁹ ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/5 sz. mkrofilm, 237–240. f.

nagyvárad református püspök ügyesen ecsetelte az amerikai emigránsok és szervezeteik tevékenységét, akik az ún. „romániai magyar kisebbség”, de valójában Erdély ügyében tevékenykedtek. Nyilvánvalóan ismerte a Securitate azon véleményét, mely szerint az amerikai magyar szervezetek propaganda-tevékenységének célja az, hogy az erdélyi magyar kisebbség helyzetéből nemzetközi ügyet csináljanak, amelyet majd az ENSZ-ben is tárgyaljanak. Bár az addig nem sikerült, nem jelentette azt, hogy feladták volna céljaikat és ez cselekvésre ösztökélte a titkosszolgálatot is. Búthi úgy vélte, hogy eljött az ideje az ellenséges propagandára nyújtandó komolyabb ellenlépéseknek, és ennek egyik módját a késedelem nélküli – 1965 októberére prognosztizált – egyesült államokbeli szervezett látogatásban látta, amelynek során a hírszerzés mellett, konferenciákon történő felszólalásokkal, prédikációkkal és magánbeszélgetésekkel „pozitívan” befolyásolta volna a hallgatóságot.¹¹⁰

A kiutazás időpontja folyamatosan csúszott. Az 1965 nyarán hazautazó amerikai delegáció hamarosan köszönőlevelekben fejezte ki háláját vendéglátóinak, Búthi Sándor pedig személyre szóló meghívásban is részesült. A nagyvárad református püspök az illetékes állami szervek hozzájárulása után elfogadta a meghívást, a kiutazás időpontként pedig az 1966. január 15. és 31. közötti heteket javasolta. 1966 januárjában Marcel Pradervand, a Református Világszövetség (RVSZ) főtitkára¹¹¹ telefonon közölte az amerikai vendéglátók elképzelését, akik az Amerikai Presbiteriánus Egyház bostoni május 18–25. közötti 178. közgyűléséhez szerették volna igazítani Búthi látogatását. Abban maradtak, hogy a részleteket az 1966. februári genfi egyházi konferencián beszéljék meg, amelyre a nagyvárad püspök is hivatalos volt. Miután a Romániába látogató amerikai delegáció két személyből állt, Búthi úgy vélte, hogy őt is elkísérhetné valaki a kolozsvári egyházkerületből. Meglátását előadta a bukaresti Egyházügyi Főosztályon is, ahol elfogadták javaslatát és azt,

¹¹⁰ Búthit az 1964. évi Majna-Frankfurti RVSZ nagygyűlésen mind Blake, mind McCord szóban is meghívta látogatóba, de a nagyvárad püspök az amerikai fél látogatásához kötötte a viszontlátogatást. A hivatalos meghívó elmaradásával is számolt, ez esetben a családi látogatás lehetőségét szorgalmazta, miután sógora, a felesége testvére az Egyesült Államokban élt. ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/7 sz. m. mikrofilm, 1–4. f.

¹¹¹ Marcel Pradervand (1905–1983) svájci lelkész. Londoni lelkészi szolgálata után, 1948-ban Genfben költözött, ahol az EVT, majd 1954-től az RVSZ kereteiben működött. ÁBTIL 3.1.5. O-13652/1a (Objektum-dosszié: Keresztény Békekonferencia), 137. f.; ÁBTIL 3.1.5. O-13603 (Objektum-dosszié: Külföldi protestáns szervezetek leleplezésével hazánk ellen folytatott ellenséges tevékenység felderítése), 200. f.; ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/1 sz. mikrofilm, 173. f.; Marcel Pradervand: *Century of Service. History of the World Alliance of Reformed Churches, 1875–1975*, Edinburgh, St. Andrews Press, 1975.

hogy Kozma Tibor kolozsvári teológiai tanár¹¹² kísérje majd amerikai útján. A Petre Socol alezredesnek¹¹³ továbbított jelentése szerint 1966. február 1-jén Genfben Búthi közölte Pradervand főtitkárral, hogy kísérővel utazna az Államokba, de felvetése heves ellenállásba ütközött, melyhez még aznap az időközben Visser't Hooft¹¹⁴ utódjául az EVT főtitkári tisztségébe megválasztott Blake is csatlakozott. A meghívó személyes jellegére hivatkoztak, hogy a kolozsváriak majd egy másik alkalommal kapnak meghívót, de felmerült a látogatás elhalasztása is.¹¹⁵ Éppen ezért, 1966. február 22-i titkosszolgálati jelentésében a nagyváradi püspök mihamarabbi döntést kért, azzal indokolva ezt, hogy a gyakorlati teendők mellett csupán ezután kezdheti meg kiutazása „pszichológiai” előkészítését, külföldi kontaktjainak lelevelezését. 1966. március 1-jén, mind az Egyházügyi Főosztály, mind a Securitate hozzájárult Búthi Sándor útítárs nélküli kiutazásához,¹¹⁶ majd ismét visszatértek az eredeti elképzeléshez, azaz, hogy az amerikai felet majd a kész tények elé állítják. „Medeșan” 1966. április 16-ai keltezésű két hónapos június 10-ig terjedő munkaterve ugyanis már újra számolt Kozma Tibor jelenlétével. Búthi április

¹¹² Kozma Tibor (1909–1981) református lelkész, egyházi író, a kolozsvári Egységes Protestáns Teológiai Intézet (PTI) tanára 1961 és 1976 között. Állambiztonsági beszervezése a Protestáns Teológiai Intézettől 1957-ben eltanácsolt Muzsi András teológusdiák ügyéhez kapcsolódik, akinek legjobb barátja a fia, Kozma Zsolt volt. 1959 januárjától 1960 februárjáig Muzsi „Ardeleanu” fedőnéven – a teológiai professzorok ellen irányuló bosszúhadjárata részeként – több tucatnyi jelentésben riasztotta a kolozsvári Securitatét arról, hogy az ún. „Erdélyi Református Lelkészek Szövetsége” nevet viselő szervezet államellenes tevékenységet folytat. Az 1960-ban felgöngyölt eset lehetővé tette a PTI tanárainak a beszervezését is. Lásd Jánosi Csongor: *Organizația fictivă „Uniunea Preoților Reformați din Ardeal” sau dezinformarea organelor Securității: modalitate de răzbunare personală a agentului informator „Ardeleanu”*, in Cosmin Budeancă–Florentin Olteanu (eds.): *Stat și viață privată în regimurile comuniste*. București, Polirom, 2009, 331–359.

¹¹³ Petre Socol (1927–1986) a külföldi hírszerzés kötelékében szolgált különböző beosztásokban 1964–1978 között. Vezérőrnagyi rangfokozatban tartalékos állományba került 1982. március 16-án. Lásd http://www.cnsas.ro/documente/cadrela_securitatii/SOCOL%20PETRE.pdf (Letöltés: 2020. július 27.)

¹¹⁴ Willem Adolph Visser't Hooft (1900–1985) holland teológus, 1948 és 1966 között az EVT főtitkára. Lásd François C. Gérard: *The Future of the Church. The Theology of Renewal of Willem Adolf Visser't Hooft*. Pittsburgh, Pickwick Press, 1974.; Ans Joachim Van der Bent: *Willem Adolf Visser't Hooft (1900–1985). Fisherman of the Ecumenical Movement*. Geneva, WCC Publications, 2000.

¹¹⁵ A nagyváradi püspök 1966. január 31. és február 6. között tartózkodott Svájcban. Az EVT-konferencián történeteket hazatérése után a február 24-i, 25-i és 28-i jelentésekben részletezte. ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/7 sz. mkrofilm, 57–60, 65–70 (hátdoldal is). f.

¹¹⁶ *Uo.*, 61–64. f.

17. és május 4. közöttire tervezte a kiutazáshoz szükséges felkészülési anyagok – a kényes kérdésekre adandó válaszok, a bostoni közgyűléshez intézett üdvözlő beszéd, továbbá a Princetoni Teológiai Intézetben tartandó előadás-szöveg – előkészítését, melyet május 5-én át kellett adnia ellenőrzésre a bukaresti illetékes szerveknek.¹¹⁷ Ezt egészítette ki az 1966. május 6-i tevékenységi terv, amelyben pontokba szedve részletezte a május 15. és június 5. közötti hivatalos látogatás teendőit, többek között útítarsa – az angolul nem beszélő Kozma Tibor – megfigyelését is.¹¹⁸

A programnak megfelelően, 1966. május 15-én, a New York-i reptéren Búthi püspököt és Kozma professzort az Amerikai Presbiteriánus Egyház részéről E. Fagg titkár és Hamza András fogadták. Utóbbi a kéthetes hivatalos program alatt mindvégig elkísérte őket, és a felszólalások, prédikációk és magánbeszélgetések során a tolmács szerepét is betöltötte. A hivatalos meghívó nélkül érkező Kozmát kezdetben gyanakodva kezelték, de aztán vele szemben is felengedtek. Az erdélyi küldöttség programja New York és Pittsburgh környékére korlátozódott.¹¹⁹

1966. május 17–20. között részt vettek az Amerikai Presbiteriánus Egyház bostoni 178. közgyűlésén, amelyre Románián kívül, még Indonéziából és Ghánából hívtak meg küldöttségeket.¹²⁰ A közgyűlést köszöntő Búthi tanúja volt az ekkor szokásos tisztújításoknak, választásoknak és tanácskozássoknak. A hivatalos programot követve ellátogattak a Niagara-vízeséshez, majd az amerikai magyar református közösségek vezetőivel találkozhattak. Május 22-én McKeesportban Búthi előbb Nagy Lajos püspök¹²¹ templomában, majd

¹¹⁷ *Uo.*, 72–73. f.

¹¹⁸ *Uo.*, 78–80. f.

¹¹⁹ Lásd a bukaresti 1966. június 18-i 18 oldalas napló-jelentés tartalmát. *Uo.*, 97–105 (háttoldal is).

¹²⁰ A Búthi püspökhöz intézett meghívásról az amerikai presbiteriánus egyház egyik vezetőségi tagja megkérdezte Blake-et, hogy miért éppen a Romániai Református Egyházat hívták meg a közgyűlésre? Válaszában az EVT-főtitkár három okot nevezett meg: 1. kettős kisebbségi státusban vannak 2. az igehirdetést hitetlen világban kell végezniük 3. egy nagy ortodox egyház mellett élnek, amely annak ellenére erős, hogy kommunista országban működik. *Uo.*, 82. f.

¹²¹ Nagy Lajos (1911–1984) magyar református lelkész, teológus, püspök. Az Egyesült Államokban született, de szülei 1914-ben visszavándoroltak Magyarországra. Sárospataki tanulmányai után a visszacsatolt Hubó (Gömör megye) lelkészeként szolgált. 1948-ban visszatért az USA-ba. A McKeesporti Független Magyar Református Egyházban szolgált 1949-től 1959-ig, 1954-től 1960-ig az amerikai Szabad Magyar Református Egyház Keleti Egyházmegyéjének esperese volt, majd az Amerikai Magyar Református Egyház Nyugati Egyházmegyéjének két terminuson át az esperese. 1961-ben egyházkerületi főjegyzőnek választották meg. 1964-től 1968-ig az Amerikai Magyar Református Egyház püspökeként működött. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 14.)

Babos Sándor¹²² pittsburghi gyülekezetében prédikált magyarul. Másnap látogatást tettek a Pittsburghi Teológiai Intézetben, ezt követően pedig Ligonierba utaztak. A Bethlen Otthonban Daróczy Sándorral¹²³ és Csia Kálmánnal¹²⁴ folytattak eszmecserét, és Búthi még aznap este előadást tartott a RRE hitéletéről és tevékenységéről. A hallgatóság körében ott voltak a Szabad Európa Rádió egyházi munkatársai is Csordás Gábor New York-i esperessel¹²⁵ az élen, akik a nagyváradi püspök meglátása szerint veszekedésre tettek kísérletet. A helyzetet vélhetően Daróczy Sándor mentette meg, aki Búthit az előadása után kivonta a társalgásból azzal az ürüggyel, hogy megmutassa az Otthon épületét. Mire visszatértek, arra már Kozma előadása folyt a romániai istentiszteleti liturgia reformjáról és a későn véget ért bemutató után már nem maradt idő provokatív kérdésekre.¹²⁶

A nem túl feszes program két napi New York-i városlátogatással folytatódott, majd május 26-án James McCord a Princetoni Teológiai Intézetben fogadta az erdélyi küldötteket. A tiszteletükre adott ünnepi ebédén Búthi is felszólalt, és elhangzottak az előző évi romániai út amerikai tapasztalatai is.¹²⁷ A

¹²² Babos Sándor (1903–1996) erdélyi magyar református lelkész, misszionárius. Kínában és Mandzsúriában a magyar protestantizmust elsőként képviselve, misszionárius munkát végzett 1933 és 1947 között. 1949-től az egyesült államokbeli Fairfield, Pittsburgh, Bethlehem, Coatesville gyülekezeteinek lelképásztora. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 15.)

¹²³ Daróczy Sándor (1899–1983) magyar református lelkész. Debreceni teológiai tanulmányait követően az Egyesült Államokban képezte tovább magát. 1923 és 1927 között New York-i és cliffside-i lelkész, 1927-től 1935-ig mcKeesporti lelkész, 1935 és 1957 között a cartereti gyülekezet lelképásztora. Mindemellett a Szabad Amerikai Magyar Református Egyház főesperese 1939-től 1945-ig. Cartereti szolgálata után megválasztották a ligonieri Bethlen Otthon igazgatójának, és az ő erőfeszítéseinek köszönhető a Bethlen Nyomda, az egyetlen magyar református nyomda és kiadó az Államokban. Ő volt többek között a *Magyar Egyház* című havi folyóirat, az *Egyházi Újság* gyülekezeti értesítő és 1962-ig a *Bethlen Almanac* szerkesztője is. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 15.)

¹²⁴ Csia Kálmán (1911–2009) erdélyi magyar református lelkész. Lásd <https://www.findagrave.com/memorial/156417088> (Letöltés: 2020. július 18.)

¹²⁵ Csordás Gábor (1920–1992) magyar református lelkész. Budapesti teológiai tanulmányai után, Svájcban és az Egyesült Államokban képezte magát. Rosetonban, Albanyben (NY), Torringtonban (CT) és Poughkeepsieben (NY) szolgált, mielőtt a New York-i 82. utcai egyház lelkészévé választották. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 17.)

¹²⁶ ACNSAS, Külgügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/7 sz. mikrofilm, 98–102 (hátdoldal is). f.

¹²⁷ A bostoni Sheraton Hotelban Hamza András is részletezte Búthinak, hogy milyen benyomásokkal távozott Romániából az amerikai delegáció. Blake és McCord úgy vélte, hogy az RRE vezetősége és lelkészi kara közötti kapcsolat jobb, mint Magyarországon. Összehasonlítva az 1964. évi magyarországi látogatással, Blake azt tapasztalta, hogy esperes vagy teológiai tanár a száját sem nyithatta ki Bartha püspök előtt. Ellenben több

mindvégig nagyon előzékeny teológiai rektor otthonába is elvitte, és családtagjainak is bemutatta őket. 1966. május 27-én az erdélyi delegáció részt vett az adminisztratív problémákkal foglalkozó soros New York-i lelkészértekezleten. Két nappal később, pünkösd vasárnapján, Búthi Perth Amboyban (NJ) Ábrahám Dezső¹²⁸ gyülekezetében prédikált, Kozma Tibor pedig Harsányi András¹²⁹ cartereti (NJ) templomában szolgált. Ez volt az első alkalom, hogy Hamza András lelkészi teendői miatt nem lehetett velük. A hivatalos program utolsó stációja Washington D.C. volt, ahol Vajda Benjámín orvos városlátogatással és fogadással összekötött két napos programja várta őket. Kozma Tibor ezt követően, június 1-jén azonnal hazarepült, Búthinak azonban még néhány nap rokonlátogatás is a rendelkezésére állt, Trentonban (NJ) Kamenszky Béla nevű unokatestvérét, Landisville-ben (NJ) sógorát, Szer Mihályt kereste fel. Június 7-én ismét találkozott Hamza Andrással, majd a látogatás politikai és teológiai kielemezése után a nagyváradi püspök is repülőre szállt.¹³⁰

A hazatérő delegáció beszámolóját a Securitate kiemelt figyelemmel kezelte. Ezt bizonyítja a BM Kolozs Tartományi Igazgatóságát vezető Nicolae

magyarországi gyülekezetet látogathattak meg állami kíséret nélkül, míg Romániában a titkosszolgálat emberei egy pillanatra sem hagyták magukra őket. Blake a Iustin metropolitával folytatott beszélgetései következtében, arra jutott, hogy a románok, ha tehetnék, felfalnák a kisebbségi magyarokat, és leghőbb vágyuk az, hogy mindannyian eltűnjenek az országból. *Uo.*, 83., 111. (hátdoldal is) f.

¹²⁸ Ábrahám Dezső (1920–1997) magyar református lelkész, egyházi író, püspök. A budapesti református teológiai szemináriumban szerzett lelkészi diplomát 1942-ben. 1947-ben kétéves ösztöndíjat kapott Glasgowba, majd még az év szeptemberében a princetoni teológiai szeminárium meghívására az Egyesült Államokba utazott, hogy tanulmányait folytassa. Roebing után, 1954-től 1975-ig Perth Amboyi, majd 1975-től az Allen Park (MI) lelkésze. 1968-tól 1986-ig az Amerikai Magyar Református Egyház püspöke volt. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 27.)

¹²⁹ Harsányi András (1914–1996) magyar református lelkész, egyházi író, püspök. 1945-től 1950-ig Ausztriában a Magyar Református Lelkesi Szolgálat vezető lelképásztora. 1950-ben az Egyesült Államokba költözött, ahol 1952-ig előbb az Ogdensburgi (NY) Első Presbiteriánus Egyház társlelkésze, majd 1957-ig az Ellicottville-i (NY) Presbiteriánus Egyház lelképásztora. 1957 és 1982 között a Cartereti Szabad Magyar Református Egyház lelkésze, ezt követően a Washington, D.C.-i gyülekezetet szolgált. 1966 és 1993 között a keleti egyházkerület esperese volt. 1986-tól 1993. évi nyugdíjba vonulásáig mint püspök a legmagasabb pozíciót töltötte be az Amerikai Magyar Református Egyházban. Disszidálása okait „Tolnai” a nyilas múlttal látta. Harsányi 1942–1945 között Antal István volt propagandaügyi miniszter titkára, majd a Kállay és Sztójay kormányok idején a miniszterelnökség sajtóosztályának vezető munkatársa volt. Lásd ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 39. f.; <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 9.)

¹³⁰ ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/7 sz. m. k. r. o. f. m. f. 103–105 (hátdoldal is) f.

Pleşiță alezredesnek¹³¹ és a 3. belföldi hírszerzési ügyosztály helyettes-vezetőjének, Ilie Pușcaș őrnagynak¹³² a bukaresti hírszerző központban Socol ezredeshez intézett 1966. június 25-ei felirata, melyhez „Medeșan” és „Páll József” ügynökök jelentéseit csatolták, azzal a kéréssel, hogy kolozsvári ügynökök anyagát mihamarabb juttassák vissza más, az „őszinteségét” alátámasztó egyéb iratokkal együtt.¹³³ A 0123/1. sz. Katonai Alakulat még aznap megküldte a kolozsváriaknak „Medeșan” Kozma amerikai magatartásáról írt június 16-ai három oldalas tájékoztatását, amelyben a püspök az emberként, teológusként és állampolgárként jellemzett útítársát pozitívan értékelte.¹³⁴

Rendelkezésre állnak a hazatérő püspök 1966 júniusában írt beszámolóí, összesen 53 oldal terjedelemben, ahol több alcím alatt tematikusan ismertette tapasztalatait a Securitate-val. Az ökumenikus mozgalom kiemelt fontossága és a feltétlenül befolyásolandó – az amerikai magyar református egyházi emigráció oldalán álló – személyiségek mellett, a keresztyén egységért és református–katolikus közeledésért tett erőfeszítéseket részletezte, melyben különös hangsúlyt kapott a Mindszenty bíboros ügyében közvetítő szerepet vállaló presbiteriánus egyházfő, EVT-főtitkár, Eugene Carson Blake ilyen irányú tevékenysége. Búthi beszámolt Hamza és Blake 1966 tavaszán a bíboros ügyében lefolytatott, Radványi János washingtoni magyar ügyvivőnél¹³⁵ tett láto-

¹³¹ Nicolae Pleșiță (1929–2009) a Securitate tábornoka. A BM Kolozs Tartományi Igazgatóságának főnöke 1962–1967 között őrnagyi, alezredesi és ezredesi rangfokozatokban. Személyi adatlapjának utolsó tétele szerint 1984-ben a grădișteai kiképzőközpont parancsnoka volt altábornagyi rangban. Lásd http://www.cnsas.ro/documente/cadrele_securitatii/PLESITA%20NICOLAE.pdf (Letöltés: 2020. július 28.)

¹³² Ilie Pușcaș (1930–1989) a Securitate hivatásosa. 1951 és 1968 között a BM Kolozs Tartományi Igazgatósága 3. ügyosztályán szolgált különböző beosztásokban. A megysítést követően 1968-tól 1979-ig a Szilágy Megyei Felügyelőség főfelügyelője. Karrierjét Kolozsváron fejezte be, az 1. ügyosztály keretében, ahol rövid időre, 1980–1981 között az 1/A ügyosztály főnöke volt. Ezredesi rangfokozatban tartalékos állományba került 1981. január 12-én. Lásd http://www.cnsas.ro/documente/cadrele_securitatii/PUSCAS%20ILIE.pdf (Letöltés: 2020. július 28.)

¹³³ ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/7 sz. mikrofilm, 112. f.

¹³⁴ A nagyváradi püspök jelentése végén azt is közölte a hírszerzéssel, hogy hasonlóan értékelte Kozmát az Egyházügyi Főosztály előtt is. Javaslatával, hogy a PTI tanári karának átszervezésekor majd vegyék figyelembe Kozmát is, a főtitkár Dogaru egyetértett. *Uo.*, 108–110. f.

¹³⁵ Radványi János (1922–2016) magyar diplomata, történész, egyetemi tanár. 1962-től 1967-ig ideiglenes ügyvivő megbízással a washingtoni magyar legáció vezetője volt. Hazahívása előtt átállt és politikai menedékjogot kért az Egyesült Államok kormányától. Tőle lásd Janos Radvanyi: *Hungary and the Superpowers. The 1956 Revolution and Realpolitik*, Stanford, CA, Hoover Institution Press, 1972.

gatásáról, és megemlítette Blake küszöbönálló, „június 21 előtti” látogatását Rusk külügyminiszternél, amely szintén Mindszenty ügyét szolgálta.¹³⁶

A nagyváradai püspök informált Románia pozitív amerikai megítéléséről, a kedvező médiahangulatról, amely főleg a Szovjetunióval szembeni függetlenedési törekvéseket jutalmazta, és ami teljesen beárnyékolta a magyar diplomáciai tevékenységet.¹³⁷ Az erdélyi magyar kisebbségre vonatkozó kérdéseken túlmenően, a passzív román emigrációról szerzett információk mellett, továbbította az amerikai magyar emigráció elképzeléseit is. Búthi a sajtócikkek, folyóiratanyagok és a beszélgetések alapján úgy vélte, hogy pillanatnyilag az erdélyi magyar politikai, vallási és kulturális jogok biztosításáért küzdenek, a jövőbeni terv pedig a „független Erdély” lenne, kantonszerű közigazgatással, a jövődöbéli „Európai Egyesült Államok” részeként. A szerinte hozzávetőlegesen 50 szervezetbe tagozódott, zavartalanul tevékenykedő magyar emigrációt három nagy csoportra – szélsőjobboldali nacionalistákra, a Szabad Európa Rádió vonalára és a békés együttélést hangoztatókra – bontotta. Az utolsó csoport volt a legnagyobb, mely a nemzetközi egyházi világszervezetekhez hasonlóan, a Johnson-adminisztráció hivatalos politikáját követte.¹³⁸ A „Románia ellen” tevékenykedő aktorokat öt pontban azonosította. Az erdélyi magyarságról az adott amerikai képviselőnek vagy szenátornak jelentő magánszemélyek és az Erdélyről író vagy előadásokat tartó egyetemi tanárok mellett felekezettől függetlenül az egyházakat is megnevezte, amelyek a magyarság javát szolgáló pénzgyűjtéssel összekapcsolt bálákat és kulturális rendezvényeket szerveztek. Felemlítette a Romániába utazó turistákat, akik sajátos módszerekkel elsősorban a magyar nyelvhasználatot ellenőrizték, majd hazautazva, egy eskütételt követően, az amerikai hatóságok előtt az általuk tapasztaltakról és látottakról nyilatkoztak. Az ötödik pontban az amerikai magyar szervezeteket sorolta, amelyek felléptek mind a magyarországi, mind a romániai kommunista rendszer ellen. Búthi itt többek között az Erdély védelmében, a Kaláka Erdélyért, az Amerikai Magyar Szövetséget, az Amerikai Magyar Református Egyesületet, a Magyar Szabadságharcos Szövetséget, a Magyar Harcosok Bajtársi Szövetségét és a Magyar Bizottságot hozta fel példaként.¹³⁹

¹³⁶ Lásd a bukaresti 1966. június 18-ai és 24-ei amerikai beszámoló idevágó részeit. ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/7 sz. m/krofilm, 85 (hátfold), 92–94 (hátfold is), 106–107 (hátfold is). f.

¹³⁷ *Uo.*, 83 (hátfold)–85. f.

¹³⁸ *Uo.*, 88, 95. f.

¹³⁹ Lásd Puskás Júlia: *i. m.*, 528–548. p. Bár Búthi nem említi az Amerikai Erdélyi Szövetség is idetartozik. Erről lásd Hermann Gabriella: Az Amerikai Erdélyi Szövetség története, 1952–1977, *Magyar Kisebbség*, XVI. évf., 61–62. 2011/3–4, 7–111.

E szervezetek az ad hoc jellegű rendezvényeiken folytatott gyűjtéssel szintén a tendenciózus tevékenységek finanszírozását kívánták biztosítani, másrészt olyan mértékű politikai befolyás kialakítására törekedtek, amelynek következtében az amerikai kormány a Romániának megadott kereskedelmi kedvezményeket az erdélyi magyarok helyzetének javításához kötötte volna. Szigethy Bélára hivatkozva, 30–35 képviselőre és szenátorra becsülte az erdélyi magyarság ügyével szimpatizáló politikusok számát.¹⁴⁰

Búthi következtetéseit leginkább Hamza András szavaival tolmácsolta, aki az 1966. július 7-ei beszélgetés során úgy vélte, hogy az erdélyi református delegáció amerikai látogatásával egy időre elhallgattatta azokat, akik a magyar kisebbség elszigeteltségével vádolták Romániát, másrészt a küldöttség teológiai felkészültségével bebizonyította az ellenkezőjét annak, hogy a teológiai munka lehetetlen lenne az otthoni körülmények között.¹⁴¹ A New York-i lelkész ekkor adta át James McCord üzenetét is, aki az egyházközi kapcsolatokban kiemelten fontos szerepet tulajdonított az Egyesült Államok teológiai szemináriumába kiküldendő lelkészeknek. Az amerikai fél nem szabott különösebb feltételeket a jövőbeli ösztöndíjasoknak: 30 év fölötti életkort, kifogástalan családi életet kért, továbbá, hogy a kedvezményezett bírja a rendszer bizalmát. Az esetleges disszidálást kizárták, és az is nyíltan elhangzott, hogy remélhetőleg majd belőlük kerülnek ki az egyház későbbi vezetői. „Az egyház jövője egyetlen generációtól függ. Csak egy generációt veszítsünk el, és a jövőt is elveszítettük.” – üzent a princetoni rektor.¹⁴²

*Bartha Tibor, Szamosközy István, Finta István és Tóth Károly
1967. évi amerikai látogatása*

Az 1967. január 6. és február 2. között az Egyesült Államokba kiutazó és hazatérő magyar delegáció Bartha és Szamosközy püspökökből, továbbá Finta Istvánból és Tóth Károlyból állt. A fejleményekről Tóth a hazatérést követően, február 14-én „Tolnai” fedőnéven írt, 34 oldalas, Rajos Pál őrnagynak átadott, naplószerű jelentéséből értesülünk. A református delegáció amerikai

¹⁴⁰ ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/7 sz. m. k. film, 89–91. f.

¹⁴¹ A nagyváradi püspök saját érdekeit – az amerikai út jogosultságát – is szolgálta Hamza „szavainak” titkosszolgálati tolmácsolása, amely udvariaskodás is lehetett. A New York-i lelkész ugyanis, bő fél évvel később, az MRE 1967. évi delegációja előtt egészen más-ként – elmarasztalóan – nyilatkozott Búthi Sándorról. *Uo.*, 85–86 (háttoldal is). f.; ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 41. f.

¹⁴² ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/7 sz. m. k. film, 86. (háttoldal is) f.

utazásának leírását a BM III/III/2-b. osztályának vezetője, Kiss Ervin alezre-des¹⁴³ február 25-én a hírszerzés BM III/I/1-a. osztályának is megküldte.¹⁴⁴

A hívó fél az ún. Pittsburgh-i Bizottság volt, amely első alkalommal hozta közös nevezőre az összes amerikai magyar református szervezetet, és amely a kormánykörök egyetértésével – a kelet-európai országokkal való barátkozás, közeledés johnsoni politikájának szellemében –, kézbe vette a delegáció programjának szervezését. A bizottság 1966 márciusában és decemberében is ülésezett, és a harmadik 1967. január 16-i bizottsági ülés már a magyarországi delegáció jelenlétével is számolt.¹⁴⁵

A brüsszeli járattal érkező küldöttséget ezúttal is Hamza András¹⁴⁶ várta a New York-i Kennedy reptéren. Rajta kívül az Amerikai Egyesült Presbiteriánus Egyház több főtisztviselője is megjelent: a főtitkár, William Phelps Thompson,¹⁴⁷ az EVT főtitkárának kinevezett Eugene Carson Blake utódja; Robert Shaw, a nemzetközi ügyek titkára; továbbá Ray Kearns, az Ökumenikus Bizottság társult főtitkára. Tiszteletét tette feleségével együtt Harsányi András cartereti lelkész, az Amerikai Magyar Lelkészegyesület elnöke, és értelemszerűen a magyar hivatalos szervek is képviseltették magukat. Itt kell említeni Radványi János washingtoni ügyvivőt és munkatársát, Gáll Jánost, továbbá Prandler Árpádot, az ENSZ-nél működő Magyar Misszió helyettes vezetőjét is.¹⁴⁸

Az újabb magyar delegáció is taktikai megbeszéléseket folytatott: elosztották a feladatokat, hogy ki milyen témákról beszél, és milyen jellegű kérdések-

¹⁴³ Kiss Ervin (1926–1972) alezredes. Káderlapja szerint 1966. július 1-től 1967. június 30-ig a BM III/III-1-b. osztály vezetője. Szolgálati viszonyának 1972. május 13-ai halála vetett véget. Lásd https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:13::NO:13:P13_OBJECT_ID,P13_OBJECT_TYPE:906362,ELETRAJZ (Letöltés: 2020. július 9.)

¹⁴⁴ ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 38–71. f.

¹⁴⁵ *Uo.*, 44. f.

¹⁴⁶ Ekkoriban minden magyar ügyet Hamzára bíztak. Az 1966. évi magyarországi iróköldöttség, Illyés Gyula és Weöres Sándor programjának megszervezését és lebonyolítását is ő végezte. *Uo.*, 40. f.

¹⁴⁷ William P. Thompson (1919–2006) jogász, az Amerikai Presbiteriánus Egyház kimagasló személyisége. Lásd William P. Thompson, Presbyterian and ecumenical leader, dies at 87, *Reformiert Online*, <http://www.reformiert-online.net/aktuell/details.php?id=200412837&lg=eng> (Letöltés: 2020. július 25.)

¹⁴⁸ Prandler Árpád (1930–2014) magyar jogász, diplomata, egyetemi tanár. 1962 és 2004 között a külügyminisztérium munkatársa. 1963-tól 1968-ig a magyar ENSZ-képviselő tanácsosa New York-ban. 2005-ig, kisebb megszakításokkal, az ENSZ Közgyűlés magyar delegációjának tagja. 2005-től haláláig a Jugoszláviában történt háborús bűncselekményeket vizsgáló nemzetközi Törvényszék bírāja. Egyebek között, számos tanulmányt írt az ENSZ alapokmánya, békefenntartás, nemzetközi szervezetek, leszerelés, nemzetközi humanitárius jog, nemzetközi büntetőjog, emberi jogok, valamint a tengerjog témájában. Lásd Blahó András–Prandler Árpád: *Nemzetközi szervezetek és intézmények*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014.

re ad választ a program lebonyolításakor.¹⁴⁹ Konkrét elképzelésekkel érkeztek: a küldöttség a magyar bibliafordítás köré szerette volna csoportosítani a külföldön élő magyar reformátusokat, mely az első lépés lett volna a magyar reformátusok világszövetsége létrehozásához. Hasonló kísérlet volt a készülő angol nyelvű album is, melyről a körutazás során amerikai magyar református véleményeket is meghallgattak.¹⁵⁰ Akárcsak a korábbi látogatások során, ez esetben is kiderült, hogy „bizonyos komplikációk voltak”, mivel „egyes személyek látogatása ellen az emigrációsok közül némelyek tiltakoztak”.¹⁵¹ A Hamzával folytatott beszélgetések kitértek az erdélyiek előző évi többhetes amerikai látogatására is: „Hamza Búthi püspökről minősíthetetlen jelzőkkel nyilatkozik. Mint embert is, mint püspököt is – irányunkban is provokációs módon gyalázza, műveletlen, ostoba, buta embernek minősíti. Kijelentéseit válasz nélkül hagyjuk.” – írta „Tolnai”.¹⁵²

A delegáció főútvonala New York–Memphis (TN)–Pittsburgh (PA)–Cleveland (OH)–Detroit (MI)–Chicago (IL)–New York. A látogatások tulajdonképpen a keleti parton és a közép-nyugati térségben zajlottak. Repülővel utaztak egyik nagyvárosból a másikba, ahol csupán néhány napot tartózkodtak, szolgáltak a környező gyülekezetekben, majd továbbbrepültek. Tiszteletükre szinte mindenhol lelkészértekezletet hívtak össze. Folyamatosan prédikációkat és beszámolókat tartottak, rádió- és újságinterjúkat adtak, és teológiai szemináriumokat látogattak meg. Az amerikai média is élénken foglalkozott a magyar küldöttséggel, amelynek tagjai minden alkalmat megragadtak a személyi kapcsolatok kiépítéséért. Tóth Károly figyelme kiterjedt a napisajtó olvasására és a szándékos és provokációs jellegű kijelentések és mozzanatok rögzítésére is.¹⁵³

¹⁴⁹ ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 40. f.

¹⁵⁰ *Uo.*, 43, 61. f.

¹⁵¹ Voltak olyan lelkészek, akik durva, támadó levélben kifogásolták egyházi elöljárójuk előtt, hogy az illető a magyarországi egyházi küldöttséget fogadta, és a gyülekezetek szószékére felengedte. A későbbiekben, 1967. január 15-én Pittsburgh-ben Szamosközi püspöknek a Szabadságharcos Szövetség titkára, Pásztor László udvarias és illő formában egy hasonlóan korrekt hangvételű nyilatkozatot adott át, hogy ezt továbbítsa a magyar kormánynak, a „budapesti szovjet helytartótanácsnak”. *Uo.*, 50, 53–54. f.

¹⁵² *Uo.*, 41. f.

¹⁵³ A provokációs megjegyzések és kijelentések elsősorban Hamza Andrásához kötődtek, aki magyarországi útjáról visszatérve, ottani tájékoztatásokra hivatkozva terjesztette, hogy Tóth Károly „közvetlenül Moszkvának jelent”. Hamza nyilvánosan is tett ilyen kijelentéseket: „Hogy miért kapott Tóth vízumot? Hát mit jelenthet Tóth, amit Bartha vagy Szamosközi nem jelentett?” A mozzanatok közül kiemelendő az 1967. január 14-ei ligonieri eset, amelynek során Daróczy Sándor, a Bethlen Otthon igazgatója Tóth Károlyt illetően megeskette Bartha Tibort arról, hogy Tóth egyházi ember és nem állami ügynök. Miután ez megtörtént, megváltoztatta magatartását irányában. *Uo.*, 49–50, 63. f.

Memphisben James McCord fogadta őket, ahol az RVSZ 1970. évi beyruti világgyűléséről és ennek központi témájáról – „Isten megbékéltette magát a világot Jézus Krisztusba” – folytattak eszmecserét, amelynek kidolgozásához segítséget vártak a Magyarországi Református Egyháztól is. Szóba került Marcel Pradervand 1970. évi nyugdíjba vonulása és utódlásának előkészítése. Az RVSZ főtitkárának kapcsolatai az MRE vezetőségével időközben megromlottak. Ez az oka annak, hogy a küldöttség súlyos kritikai megjegyzéseket tett személyével és tevékenységével kapcsolatban. Tóth kérdésére McCord rövid ismertetőt tartott Josef Hromádka teológiai professzor¹⁵⁴ princetoni látogatásáról is, aki előadásában a keresztyén–marxista dialógus szükségességéről beszélt, és a dialógus vonatkozásában a szocialista (kommunista) országok egyházainak további feladatairól szólt. Tóth érdeklődése nem volt véletlen. 1958-ban megindult a Prágai Keresztyén Békekonferencia mozgalma (a köztudatban KBK), amely a szocialista országok egyházait egyesítette érintkezésükben a Nyugattal, és amely a kommunista külpolitikai irányvonalat képviselte. A mozgalomnak irányt adó vezetőség 1968-ig Hromádka köré szervezve cseh monopólium volt. Ez a körülmény az 1958-as nemzetközi és ökumenikus viszonyokra épült, amelyek az elkövetkezendő években megváltoztak, és különösen a magyar protestáns elit kérdőjelezte meg egyre inkább a KBK cseh vezetőségét.¹⁵⁵

Az RVSZ Észak-Amerikai Területi Bizottságának memphisi 1967. január 10–11-ei üléseire a magyar delegációt is meghívták. Az előzetes felkérést követően Bartha püspök angol nyelvű előadást tartott a magyarországi egyházi állapotokról, melyet aztán a *Magyar Egyház* című lap angolul is, magyarul is leközölt.¹⁵⁶ Bartha és Tóth január 12-én együtt ebédelt az Amerikai Egyesült

¹⁵⁴ Josef Lukl Hromádka (1889–1969) cseh teológus, az 1950-es és 1960-as évek meghatározó egyházi személyisége. Lásd Milan Opočenský (ed.): *From the Reformation to Tomorrow. In memory and Appreciation of Josef L. Hromádka (1889–1969)*, Geneva, WARC, 1999.; Paul Bock: *Protestantism in Czechoslovakia and Poland*, in Petra Sabrina Ramet (ed.): *Protestantism and Politics in Eastern Europe and Russia. The Communist and Postcommunist Eras*, Durham–London, Duke University Press, 1992, 81–87; Richard Felix Staar: *Foreign Policies of the Soviet Union*, Stanford University, Hoover Institution Press, 1991, 79–88.

¹⁵⁵ Az 1968. évi csehszlovákiai intervenciót követően az Orosz Ortodox Egyház és az MRE képviselői előbb eltávolították a KBK cseh csúcsetetőit, majd egy rövid lengyel intermezzóval előkészítették Tóth Károly 1971-től kezdődő főtitkárságát. Ettől kezdve a KBK három legfontosabb pozíciója – elnök, főtitkár, nemzetközi titkár – a rendszerváltásig orosz és magyar érdekeltség maradt. A magyar egyházi hatalomátvételtől lásd ÁBTL 3.2.5. O-8-194/1-2 (Operatív dosszié: „Bomlasztók” – A Prágai Keresztény Békekonferencia. I–II. kötet).

¹⁵⁶ A memphisi ülésen Marcel Pradervand maga is ellenségesen viszonyult a magyar delegációhoz. Harsányi András közlése szerint a főtitkár feltette neki a kérdést: miért hívtátok ide ezeket a vörös püspököket, talán már ti is egyetértetek velük? ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 45–46. f.

Presbiteriánus Egyház vezetőivel – Thompson főtitkárral, John Coventry Smith-szel, az Ökumenikus Bizottság főtitkárával és Ray Kearns társult főtitkárral –, melynek során felmerült az MRE segélyezése. Az amerikai fél elmondta, hogy 1967–1968-ra 50 milliós missziói alapot hoznak létre, melyből 16 millió dollárt országon kívüli célokra óhajtanak felhasználni. Felvetették, hogy Magyarországot is bekapcsolnák ebbe az akcióba, és javasolták, hogy február 1-jén az Amerikai Egyházak Ökumenikus Tanácsánál teendő látogatás alkalmával tovább tárgyaljanak erről a kérdésről. Azt is előhozták, hogy esetleg adományoznak az MRE-nek egy az ECLOF ökumenikus kölcsönsegély alaphoz hasonlót, melynek terhére egyházi épületeket lehetne restaurálni és építeni. Az így adományozott összeg annyiban különbözött volna az ECLOF-tól, hogy teljesen az MRE tulajdona lett volna. A beszélgetés végén elmondták, hogy nagy létszámú delegációt küldenek Kubába, a Presbiteriánus Egyház zsinatára, és felvetették, hogy a magyar delegáció nem írna-e egy köszöntő levelet a kubaiakhoz, amit ők magukkal vihetnének. Bartha és Tóth úgy vélték, ezt a kérést teljesíteni lehet.¹⁵⁷

Pittsburgh-ben 1966. január 13-án a delegációt Nagy Lajos püspök és Babos Sándor lelkész várta. Az itt tartózkodás során – a McKeesportban, Detroitban (MI), Duquesneben (PA), Homesteadben, Hammondban (IN) tartott istentiszteletek mellett – a ligonieri látogatás és a pittsburgh-i lelkészértekezlet eseményei kiemelendők. Ligonierban Daróczy Sándor, a Bethlen Otthon¹⁵⁸ igazgatója és Csia Kálmán lelkész, az otthon felügyelője fogadta őket. Daróczyt erősen foglalkoztatta a romániai magyarok és a kárpátaljai magyarok helyzete. Az előbbieket helyzetének javításáért Bartha püspök tanácsát kérte. „Válaszunkban igyekszünk enyhíteni kirohanásait és támadásait – írta „Tolnai” –, s megmagyarázzuk azt az újszerű viszonyt, amely Magyarország és a szomszédos népek között kialakult.” A látogatás végén Daróczy adományokat ajánlott fel a Kollégiumi Jubileumi Alapnak és a leányfalui öregotthonnak. A magyarországi abortusz-törvény esetleges megváltoztatása mellett a házigazda lelkészeket leginkább a hazautazás és a debreceni jubileumi ünnepségeken való részvétel érdekelte.¹⁵⁹

1967. január 16-án került sor a Pittsburgh-i Bizottság ülésére, amelyen az amerikai magyar református szervezeteket Szabó István, György Árpád, Csor-

¹⁵⁷ *Uo.*, 46–47. f.

¹⁵⁸ A Bethlen Otthon két részből állt: öregotthonból és gyermekotthonból, ahol amerikai magyarok találtak elhelyezést. Igazgatója, Daróczy Sándor, ezenkívül létrehozott itt egy rendkívüli értékes gyűjteményt, mely a világon megjelenő magyar nyelvű egyházi kiadványokat és lapokat tartalmazta, és az amerikai magyar emigráció teljes dokumentációjának számított. *Uo.*, 48. f.

¹⁵⁹ *Uo.*, 48–49. f.

dás Gábor, Nagy Lajos, Daróczy Sándor és Kecskeméthy István képviselték. A megbeszélést követően Bartha püspök tartott közel kétórás előadást, melyben a jubileumi ünnepek terveiről, kiadványaikról, a magyarországi helyzetről, ökumenikus kapcsolataikról, teológiai gondolkodásuk fejlődéséről nyújtott átfogó képet. Ezt követően, főleg a jubileumi részvétel és a turista-csoportok magyarországi látogatásaival kapcsolatban tettek fel kérdéseket, de felmerült az anyaországi református lelkészek amerikai körútra küldésének ötlete is, hogy a debreceni kollégiumnak gyűjtsenek.¹⁶⁰

A pittsburgh-i történetekhez tartozik, a helyi Western Theological Seminary meglátogatása is, ahol az anyaországi küldöttség együtt ebédelt a professzorokkal, melynek során konstruktív beszélgetés alakult ki. Tóth Károly soros naplóbejegyzésében újra előkerült Hromádka professzor, aki legutóbbi pittsburgh-i tartózkodásakor kiváló benyomást hagyott hátra. Miller professzor szerint: „Ha a protestánsoknak lennének szentjeik, akkor Hromádkát kellene szentté avatni.”¹⁶¹

Az egyházi küldöttség 1967. január 18-án tovább repült Clevelandbe, ahol Szabó István lelkész és Köteles Béla főgondnok¹⁶² vállalták a vendéglátás lebonyolítását. Két nappal később részt vettek azon a lelkészértekezleten, amelyen 40–45 clevelandi- és más környékbeli református lelkész vett részt. A meghívókat előzetesen úgy küldték ki, hogy hangoztatták, akinek támadó jellegű kérdése van, az maradjon otthon, mert a vendégeket nem engedik megsérteni. Az értekezlet után az amerikai nemzetiségek helyi rádióadójának Bartha jól sikerült interjút adott. Ezt zárta az a körülbélül 200 fős fogadás, amelyet a helyi gyülekezetek lelkészei, főgondnokai, presbiterei és egyháztagjai adtak a magyarországi küldöttség tiszteletére.¹⁶³

¹⁶⁰ *Uo.*, 51–52. f.

¹⁶¹ Négy probléma körül csoportosultak az amerikai kérdések: 1. Milyen teológiai irányzatok érvényesülnek Magyarországon? 2. Az MRE viszonya a római katolikus egyházhoz? Milyen Mindszenty bíboros helyzete? 3. Vannak-e hívei a keresztyén–marxista dialógusnak Magyarországon, és ebben mi a jelenlévők álláspontja? 4. Mik az egyház lehetőségei a szocialista társadalomban? *Uo.*, 52–53. f.

¹⁶² Köteles Béla (1912–2003) erdélyi származású, clevelandi magyar gyártulajdonos. A PEMCO Inc. keretében fejlesztették ki, és kezdték gyártani a nyitott szív-műtét végzésére alkalmas szív-tüdő motort. A clevelandi református egyházzal és gyülekezettel karöltve, 1967-től kezdődően az évtizedek során több szív-tüdő gépet bocsátott a magyar egészségügy részére. Lásd Papp Zoltán–Kovács Gábor: Köteles Béla, a magyar szívsebészet mecénása, *Orvosi Hetilap*, CLIII. évf., 2010/22., 866–868; Köteles Béla emlékére, *Hajdú-Bihari Napló*, LX. évf., 73. szám, 2003. március 28., 5.

¹⁶³ ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 54–57. f.

A delegáció még aznap este tovább repült Detroitba, ahol Tóth Tibor esperes fogadta őket. A január 21-ei lelkészértekezleten megjelent néhány Kanadában élő magyar református lelkész is. A hozzászólások közül kiemelkedett Vatai László detroiti lelkésze,¹⁶⁴ aki aggodalmát fejezte ki a magyar református teológiáért. Úgy vélte, hogy az egyháztól idegen világnézet eszközévé válik a teológia, és így az egyházon belül megy végbe a bomlasztás. Konkrét példaként a *Teológiai Szemle* folyóiratot, és Pákozdy László¹⁶⁵ egyik cikkét idézte. Feltette a kérdést: mi lesz akkor, ha az alakuló teológia elárulása lesz mindennek, ami az egyház? A hozzászólásra végül Tóth Károly adott rutinos választ. Egy ellenkérdéssel azt tudakolta Vataitól, hogy a *Teológiai Szemlé*t mindenestől fogva rossznak tartja-e, vagy pedig egyes cikkek vagy tanulmányok esetében tartja rossznak? Mert a francia, az angol és a német nyelven megjelenő nyugati irodalomból, ők is bármikor tudnának idézeteket kiragadni, annak bizonyítására, hogy a teológia az egyháztól idegen világnézetek eszközévé vált. Úgy vélte, hogy ezeknek a tükrében kell látni a *Teológiai Szemlé*ben megjelent tanulmányokat is. A jövődöbéli dunamelléki püspök egy retorikai csavarral elmondta, hogy valóban úttörő munkát végez az MRE: egy teljesen új társadalmi környezetben keresi az egyház szolgálatát, és eközben követhet el hibákat is. Az egyházi vezetőség viszont nagyon hálás, ha ezekre a hibákra a nemzetközi konferenciákon rámutatnak. „Téves viszont az a nézet – jelentette ki –, amely a hidegháború szellemét sugározza, hogy ti. a szocialista társadalomban az egyháznak csak két lehetősége van: vagy politikai ellenzékbe megy át, vagy katakombákba vonul. A tapasztalat bebizonyította, hogy van egy harmadik megoldás is: a becsületes, hűséges szolgálat lehetősége.” Az EVT és a KBK nemzetközi értekezletein szerzett vitatapasztalatok, már ekkora nemzetközi diplomátává érlelték a KBK későbbi vezetőjét, aki sikeresen maga mellé állította mind a hallgatóságot, mind a kérdező Vatait, aki a

¹⁶⁴ Vatai László (1914–1993) magyar református lelkész, irodalomtörténész, filozófus, egyetemi tanár, politikus. Sárospataki teológiai tanulmányait követően, 1938-ban a Princetoni Egyetemen tanult, majd 1942-ben a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen a filozófia doktora címet szerezte meg. 1947 januárjában a Magyar Közösség ellen indított koncepció eljárás keretében letartóztatták, és a Místéth-perben hat és fél évi börtönre ítélték. 1947 novemberében Svájcba menekült, az 1950-es évektől egyesült államokbeli és kanadai gyülekezetekben szolgált. 1951-től 1976-ig a Szabad Európa Rádió egyházi adásainak külső munkatársa volt. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 16.)

¹⁶⁵ Pákozdy László Márton (1910–1993) magyar református lelkész, teológiai tanár, egyházi író. Lásd Ladányi Sándor (szerk.): *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855–2005*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar, 2005, 236.

búcsúzaskor teljesen elérzékenyülve, a következőket mondta: „Nagyon, de nagyon ügyesen csináljátok a dolgokat.”¹⁶⁶

Chicagóban, György Árpád, a South Side-i Magyar Evangélikus és Református Egyház lelkésze, a Kálvin Egyházkerület elnöke fogadta a küldöttséget, akinek munkáját Berecz Árpád hammondi lelkész segítette. A delegációt mindkettőjük gyülekezetében szeretettel fogadták. Mindkét lelkész nyilvánosan elkötelezte magát a delegáció mellett, és György ki is jelentette, hogy az MRE vezetéséhez tartozónak érzik magukat. A házigazdák az 1967. január 23–25. közötti ottlét utolsó napján lehetővé tették a Michigani Holland Teológiai Fakultás meglátogatását is.¹⁶⁷

A küldöttség ezt követően visszarepült New York-ba, ahol Hamza András segítségével sor kerülhetett az amerikai program befejező részére. 1967. január 26-án James McCord fogadta a küldöttséget a Princetoni Teológiai Fakultáson. Az egyetemi klubban tartott ebéden, a részt vevő professzorokkal heves filozófiai vita alakult ki a keresztyén–marxista dialógusról. Charles West professzor szerint az egyháznak lényegében véve az a feladata, hogy kényelmetlenkedjen a mindenkori társadalmi rendnek, és hogy a kommunistákat filozófiai vitára provokálja. A magyar delegáció a már régen kialakult álláspontot hangoztatta: „Akkor van értelme a dialógusnak, ha célját világosan látják. A dialógus Magyarországon régóta folyik kommunisták és keresztyének között, sőt, ez az alapja az egyház és állam jó viszonyának.” Úgy vélték, hogy a dialógusra inkább a nyugati országokban van szükség, „s mi várjuk ezeket a dialógusokat”. A vita magas színvonalon és baráti hangulatban folyt, West búcsúzaskor arra kérte Bartha püspököt, tegye lehetővé, hogy még abban az évben vagy a következőben Magyarországra látogathasson.¹⁶⁸ A küldöttség látogatásával egyidőben McCord levelet kapott Havadtőy Sándor fairfieldi (CT) református lelkésztől,¹⁶⁹ amelyben Sass Kálmán érminszenti lelkész¹⁷⁰

¹⁶⁶ ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 57–58. f.

¹⁶⁷ *Uo.*, 59–62. f.

¹⁶⁸ *Uo.*, 62. f.

¹⁶⁹ Havadtőy Sándor (1924–2019) erdélyi magyar református lelkész, egyetemi tanár, emberi jogi aktivista. A kálvini Krisztus Egyesült Egyháza fairfieldi gyülekezetének lelkésze 1960 és 1993 között. Az erdélyi magyarok ügyét az egyik leginkább szíven viselő amerikai emigráns. Negyed évszázadon át volt a Szabad Európa Rádió protestáns műsorának a szerkesztője. Bejárása volt a washingtoni Kongresszus és Szenátus albizottságaiba, tagja volt a Romániai Emberi Jogok Bizottságának (Committee for Hungarian Rights in Romania), és tanácsadója volt az USA Külügyminisztériuma Emberi Jogi Bizottságának is. Lásd Alexander Havadtőy, 1924–2019, <https://www.legacy.com/obituaries/ctpost/obituary.aspx?n=alexander-havadtőy&pid=194134392&fhid=4258> (Letöltés: 2020. július 17.)

¹⁷⁰ Sass Kálmán (1904–1958) erdélyi magyar református lelkész. Róla lásd Tófalvi Zoltán: *1956 erdélyi mártírjai. 2. kötet. Az érmihályfalvi csoport*, Marosvásárhely, Mentor, 2007.

kivégzéséről értesített. Havadtőy úgy vélte, hogy az előző évben az Államokban járó Búthi is felelős azért, hogy ilyen esemény megtörténhetett Romániában, és figyelmeztette a Teológia rektorát, hogy ugyanígy fog járni a magyar püspökökkel: visszaélnék azzal a tekintéllyel, amit a McCorddal való érintkezésből kapnak, miközben a kommunista elnyomás eszközei.¹⁷¹

A New York közelében lévő Denville-i Hamza-farmon 1967. január 27-én sor került a keleti egyházmegye lelkészértekezletére, körülbelül 40 lelkész, közöttük Harsányi András, Böszörményi István,¹⁷² Bertalan Imre,¹⁷³ dr. Nagy Lajos,¹⁷⁴ Király Zoltán, Szigethy Béla és Bütösi János¹⁷⁵ részvételével. Bartha püspök előadását követően az MRE megjelenés előtt álló konfirmációi kátéja felől érdeklődtek, és felmerült a magyarországi református egyházi épületek karbantartásának segélyezése is. Kiderült, hogy az amerikai magyaroknak gátolásaik vannak a debreceni kollégiumra való adakozás vonatkozásában, mert nem tudják, hogy a magyar állam, mikor veszi el azt. Végül kialakult az a vélemény, hogy a delegáció látogatását is előkészítő Pittsburghi Bizottság feladata lesz a Kollégiumi Jubileumi Alapra való adakozás módjának és lehetőségének kimunkálása. A lelkészértekezlet kérte, hogy az anyaországi egyházi sajtókiadványok listáját küldjék meg nekik, és tegyék lehetővé, hogy rendelhessenek azokból, miután nagymennyiségű magyar bibliára, imádságos könyvre, teológiai művekre volt szükségük, amelyekhez az Államokban nem tudtak hozzáférni. Megvitatták, a „Szamaritánus” aláírással ellátott körlevelet is, mely mellék-

¹⁷¹ ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 62–63. f.

¹⁷² Böszörményi M. István (1901–1976) magyar református lelkész. Amerikai teológiai tanulmányait követően, 1925-től 1976-ig bridgeporti (CT) lelkész. Lásd https://silver.drk.hu/_en/node/283 (Letöltés: 2020. július 19.)

¹⁷³ Bertalan Imre (1918–2008) magyar református lelkész. Sárospataki teológiai tanulmányai után Németországban és Svájcban tanult. 1946-ban ösztöndíjat kapott a princetoni teológiára, és ugyanekkor meghívták a Staten Island-i (NY) Magyar Református Egyház segédlelkészének. 1954-től 1963-ig passaicai lelkész (NJ), 1963-tól 1980-ig New Brunswick-i (NJ) lelkész. 1980 és 1992 között, nyugdíjazásáig, az Amerikai Magyar Református Egyesület elnöke. 1981-től a Washingtoni Magyar Református Egyház lelkésze, 1990-től pedig Allen Park lelkésze. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 19.)

¹⁷⁴ Dr. Nagybacsoni Nagy Lajos (1914–?) erdélyi magyar református lelkész, teológiai tanár. Budapesti tanulmányai után Skóciában tanult. 1947-ben emigrált, előbb az Egyesült Királyságban, majd Kanadában és végül az USA-ban végzett lelképásztori munkát. 1961-től a New York-i Teológiai Szeminárium professzora volt. Lásd a BM III/I. Csoportfőnökség 1-A alosztályának a Nagy Lajos tárgyában készített 1966. augusztus 15-ei jelentéseit. ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 239–242. f.

¹⁷⁵ Bütösi János (1919–2010) magyar református lelkész. Debreceni teológiai tanulmányai után a Princetonon, majd a pittsburghi egyetemen tanult. 1953-tól hammondi, 1955-től mcKeesporti lelkész. A püspöki látogatások idején, 1960-tól 1976-ig South Norwalk-i (CT) lelképásztor volt. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 19.)

letként a *Nemzetőr* című emigráns lap egy cikkszüvegét tartalmazta, és amelyben az ismeretlen levélíró arra kérte a delegációval találkozó amerikai református lelkészeket, hogy tiltakozzanak a magyarországi egyházi elnyomás ellen.¹⁷⁶

A New York-környéki program a korábbiakhoz hasonlóan zsúfolt volt. A delegáció tagjai Carteretben, McKeesportban és Manville-ben (NJ) prédikáltak, gyülekezeti fogadásokon vettek részt. 1967. január 28-án New Brunswickban (NJ) 300 fős gyülekezeti estet szerveztek Bartha püspök tiszteletére. Az eseményeken ellenségeskedésnek nyoma sem volt, az amerikai reformátusok nagy szeretettel érdeklődtek a magyarországi viszonyok felől, állandónak bizonyultak a meleg barátság, tiszteletnyilvánítás, az elérzékenyülés határát súroló ragaszkodás különböző jelei.¹⁷⁷

A delegáció tiszteletére a washingtoni magyar nagykövetség 1967. január 30-án fogadást adott, amelyre meghívtak minden olyan amerikai magyar református lelkészt is, akire számítottak a néhány hónappal későbbi debreceni jubileumi rendezvényen. A meghívottakból kimaradt Béky Zoltán, aki az „ellenforradalom” 10 éves fordulójára rendezett eseményeken, 1964. évi anyarszági tapasztalatai alapján, igen súlyos és kellemetlen nyilatkozatokat tett. Emiatt nem számítottak rá a hazai ünnepeken sem.¹⁷⁸ A küldöttség a fogadás előtt együtt ebédelt Radványi János ügyvivővel, bizalmas beszélgetést folytatva,¹⁷⁹ aki egyszersmind felhívta a figyelmet az Egyesült Államok külügyminisztériuma új keletű kedvességének kifejezésére: a protokollosztály vezetője kézfogás erejéig megjelent egy-egy magyar fogadáson, mely korábban nem történt meg. Tóth nyilatkozott az *Evening Post*nak, az *Amerikai Magyar Szónak*, majd a fogadáson a *Washington Post* tudósítójának is.¹⁸⁰ A jól sikerült fogadás után visszatértek szálláshelyükre, ahol megállapították, hogy a követségi rendezvény ideje alatt csomagjaikat átvizsgálták.¹⁸¹

A New York-ba visszatérő küldöttség ott tartózkodása utolsó napján, február 1-jén még egy sor hivatalos látogatást tett. Az Amerikai Egyházak Ökumenikus Tanácsának épületében meglátogatták Eugene Smitht, az EVT Amerikai Szekciójának vezetőjét, akivel az 1966. évi „Egyházak és Társadalom”

¹⁷⁶ ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 63–65. f.

¹⁷⁷ ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 65–66. f.

¹⁷⁸ ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 43–44. f.

¹⁷⁹ Radványi kellemetlen hangulatot okozó disszidálásáról az MRE vezetősége pont a jubileumi ünnepség alatt értesült.

¹⁸⁰ A *Washington Post* másnapi számában megjelent a „Magyar püspök látogatása az Egyesült Államokban” című cikk, melyben szembeállítva Bartha Tibort Mindszentyvel elmondták, hogy miközben a bíboros önkéntes száműzetésben a budapesti USA-követségen él, a református püspök a kommunisták támogatásával az Államokba utazott. Uo., 68–69. f.

¹⁸¹ Uo., 69. f.

genfi konferencia szakmai értékeléséről, a magyar tanulmányi hozzájárulásról és a szakmai együttműködés keretében történő folytatásáról beszéltek. Meglátogatták John Coventry Smitht, az Egyesült Presbiteriánus Egyház Ökumenikus Bizottságának főtitkárát, aki a kubaiakhoz írt levél fogadtatásáról is reflektált. Bartha püspök szót emelt Kulifay Imre párizsi lelkészért,¹⁸² akitől a Francia Protestáns Egyházszövetség megvonta azt a pénzügyi segítséget, melyet az amerikai egyházak adományaként élvezett, és így lehetetlen helyzetbe került. A küldöttség ezt követően felkereste még „Doreman urat”, aki a Közép-keleti és Kelet-Európai Osztály vezetője volt az amerikai egyházak segélyszervénél. Doreman elmondta, hogy Varsóban és Belgrádban kirendeltségük működött segélyügyek intézésére, és Budapesten is létrehoztak volna egyet. Szerette volna, ha minél több magyarországi ösztöndíjas diákot meghívhattak volna az Egyesült Államokba, másrészt nagyon érdekelte a csomagküldés formájában történő egyéni segélyakciók kiépítésének ügye is.¹⁸³

Az utolsó hivatalos látogatásra Csatorday Károly nagykövetnél¹⁸⁴ került sor az ENSZ székházában, aki ízelítőt adott az ENSZ működéséről, problémáiról, miközben ő is hasznosnak ítélte az „ilyen jellegű” református egyházi látogatást. A magyar delegáció fontosságát és értékét jelzi, hogy mind a Harsányi-, mind a Hamza-család kikísérte őket a reptérre, és a washingtoni nagykövetség mellett az ENSZ Misszió részéről is jelen voltak néhányan. A küldöttség tagjai 1967. február 3-án a Frankfurt–Budapesti MALÉV géppel hazaérkeztek.¹⁸⁵

¹⁸² Kulifay Imre (1908–1986) 1934-től párizsi református lelkész, a kommunista hatalomátvételig a párizsi magyar követség alkalmazottja, ezt követően viszont több évtizedig hontalanként menekülti státuszban élt. A magyar hírszerzés, legális külképviseleti csatornáin keresztül, másfél évtizeden át használta a tippszemélyként számon tartott lelkészt és ismereteit a protestáns világszervezetekről. Lásd ÁBTL 3.2.4. K-2100/66 (Kutató-dosszié: „Yolland Guy”); ACNSAS, fond Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/4 sz. mikrofilm, 248–249. f.

¹⁸³ ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 69–71. f.

¹⁸⁴ Csatorday Károly (1926–1972) magyar diplomata. 1960 és 1961 között magyar nagykövet volt Tokióban. 1961-ben rendkívüli és meghatalmazott nagykövetté léptették elő, és 1967-ig Magyarország New York-i állandó ENSZ-képviseletének vezetője volt. Az ENSZ közgyűlésében több tisztséget viselt, 1968-tól 1970-ig ő képviselte Magyarországot a Biztonsági Tanácsban. Lásd Baráth Magdolna–Gecsényi Lajos (szerk.): *Főkonzulok, követek és nagykövetek, 1945–1990*, Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015, 152.

¹⁸⁵ ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 71. f.

KÖVETKEZTETÉSEK HELYETT

A címben elhangzó egyházszolgálat kifejezés esetében – miután titkosszolgálati megbízatással is kiegészült – nyilvánvaló, hogy ez nem csupán a jó értelemben vett lelkipásztori munkát és a némi reprezentációs feladatkörrel kiegészülő igehirdetést fedte. Míg Magyarországon rutinos egyházi diplomaták számoltak be tapasztalataikról a pártállam képviselőinek, ideológiai sallang nélkül, közösségi problémákra keresve a választ, időnként hétköznapi párbeszéd érzését keltve, addig Romániában a nyelvi akadály mellett, az állandó gyanakvás és bizalmatlanság légkörében, külön tudást igényelt a látottak „objektív” prezentálása. Az egyházi érdekeket szem előtt tartó kapcsolatépítésben – a hírszerző munkában és a folyamatos dezinformálásban – sajátos helyet foglalt el az anyaország és a külhoni magyarság kapcsolata, a kisebbségek helyzetének részletezése. Az erdélyi magyarok helyzetét érintő érdeklődés az amerikai fél szórványos kezdeményezéseire került elő, melyre a be nem avatkozás elvét követő magyar állam egyházi képviselői nem tudtak érdemi információkkal szolgálni, a romániai delegáció pedig az iratanyagok alapján vonalas magatartást tanúsított. Szembetűnő a Magyarországhoz ezer szállal kapcsolódó emigránsok kötődése, mely a MRE kiküldöttjeinek színvonalas programjában is kifejezést kapott, és akikhez – a gyanakvó, sokszor ellenséges sajtóhangok ellenére – kötődtek és „megoldást” vártak. Ezzel szemben az érezhetően súlytalan erdélyi delegáció langyos fogadtatása a kevéske, tucatszámú, erdélyi emigráns lelkeséssel is magyarázható.

Történeti síkon – további kutatómunka és feldolgozás hiányában – egyelőre csupán rövid távú következtetések fogalmazhatóak meg. A Magyarországi Református Egyház az amerikai látogatásokból leszűrt tapasztalatait elsősorban a Debrecenben 1967. május 19. és 22. között megrendezett 400 éves jubileumi ünnepeken kamatoztatta, ahol a nagyszámú emigráns református lelkészi közösségből a legnagyobb az amerikai volt. Erdélyi magyar szempontból a történet Búthi Sándor nagyváradi püspök 1967. március 15-ei tragikus halálával ér véget. A kérdés itt talán az, hogy a Romániai Református Egyházban ki vette át a „Császár” fedőnéven megfigyelt püspök külföldi hírszerzésen belüli feladatait, vagy inkább miért nem volt szükség ilyen feladatkörrel megbízottra az elkövetkezendő évtizedekben?

BIBLIOGRÁFIA

- ANTON, Mioara (ed.): *Documente Diplomatice Române. Seria a III-a. România și Tratatul de la Varșovia. Conferințele miniștrilor Afacerilor Externe și ale adjuncților lor (1966–1991)*. București, Editura ALPHA MDN, 2009.
- ANTON, Mioara: *Ieșirea din Cerc. Politica externă a regimului Gheorghe Dej*, București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2007
- ANTON, Mioara–Ioan Chiper: *Instaurarea regimului Ceaușescu. Continuitate și ruptură în relațiile româno-sovietice*, București, Institutul Român de Studii Internaționale „Nicolae Titulescu”, 2003.
- Az amerikai hatóságok nem adták meg a beutazási engedélyt Péter János református püspöknek a presbiteri világszövetség nagygyűlésére, *Népszava*, LXXXII. évf., 180. szám, 1954. július 31., 3.
- BAKOS Lajos: Krisztus jó vitéze. Emlékezés Békefi Benőre, *Theológiai Szemle*, VII. új évf., 5–6. szám, 184–186.
- BALOGH Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. I–II. kötet, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015.
- BANU, Florian: De la colaborare la izolare. Relațiile Securității cu serviciile similare din țările Pactului de la Varșovia, 1955–1989, *Arhivele Totalitarismului*, 2015/1–2, 125–145
- BANU, Florian–Liviu Țăranu: *Aprilie 1964 – „Primăvara de la București”. Cum s-a adoptat „Declarația de independență” a României?* București, Editura Enciclopedică, 2004.
- BANU, Florian–Luminița Banu: Alexandru Drăghici la ora naționalismului – popularizarea „Declarației din aprilie 1964” în structurile M.A.I., *„Caietele C.N.S.A.S.”*, 2009/1(3), 7–22
- BARÁTH Magdolna–GECSÉNYI Lajos (szerk.): *Főkonzulok, követek és nagykövetek, 1945–1990*, Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015.
- BARTHA Tibor református püspök az Egyesült Államokba utazott, *Hajdú-Bihari Napló*, XX. évf., 198. szám, 1963. augusztus 25., 2.
- BARTHA Tibor, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke: Beszélgetés amerikai magyarokkal, *Hajdú-Bihari Napló*, XX. évf., 234. szám, 1963. október 6., 4.
- BÉKÉS Csaba: Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991, Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2019.
- BÉKÉS Csaba–Borhi László–Peter Ruggenthaler–Ottmar Trașcă (eds.): *Soviet Occupation of Romania, Hungary and Austria, 1944/45–1948/49*, Budapest–New York, CEU Press, 2015
- BÉKÉS Csaba–Kecskés D. Gusztáv (szerk.): *A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia*, Budapest, Magyar ENSZ Társaság, 2006.

- BERECZKY Albert református püspök előadása amerikai útjáról, *Magyar Nemzet*, X. évf., 242. szám, 1954. október 13., 3.
- BETEA, Lavinia–Corneliu Mănescu: *Convorbiri ne terminate. Corneliu Mănescu în dialog cu Lavinia Betea*, Iași, Polirom, 2001.
- BIDELEUX, Robert–Jeffries, Ian: *A History of Eastern Europe. Crisis and Change*, London, Routledge, 2010.
- BLAHÓ András–PRANDLER Árpád: *Nemzetközi szervezetek és intézmények*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014.
- BOCK, Paul: Protestantism in Czechoslovakia and Poland, in Petra Sabrina Ramet (ed.): *Protestantism and Politics in Eastern Europe and Russia. The Communist and Postcommunist Eras*, Durham–London, Duke University Press, 1992, 81–87
- BORHI László: Az amerikai diplomácia és a szovjet politikai-gazdasági térnyerés Magyarországon, *Történelmi Szemle*, XXXV. évf., 1993/3–4, 339–360.
- BORHI László: Az Egyesült Államok Kelet-Európa-politikájának néhány kérdése, 1948–1956, *Történelmi Szemle*, XXXVI. évf., 1995/3, 277–300.
- BORHI László: Dealing with Dictatorship. The US and Hungary during the Early Kádár Years, *Hungarian Studies. A Journal of the International Association for Hungarian Studies and Balassi Institute*, 27 (2013) 1, 15–66.
- BORHI László: Hungary in the Soviet Empire, 1945–1956, *Hungarian Studies. A Journal of the International Association for Hungarian Studies and Balassi Institute* 20 (2006) 1, 21–30.
- BORHI László: *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989. Források*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2009.
- BORHI László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*, Budapest, Corvina, 2005.
- BORSHY-KEREKES György: *Az egyetlen út. Az amerikai magyar reformátusok problémája*, Duquesne, Magyar Egyház Társ., 1930.
- DELETANT, Dennis–Mihail E. Ionescu: *Romania and the Warsaw Pact 1955–1989. Selected Documents*, București, Politeia–SNSPA, 2004.
- DIAC, Cristina: „Patriarhul roșu” sau salvatorul Bisericii, *Jurnalul Național*, 2007. június 13, <https://jurnalul.antena3.ro/scinteia/istoria-comunismului/patriarhul-roșu-sau-salvatorul-bisericii-94773.html>
- DUMITRU, Laurențiu-Cristian: România și blocul comunist 1964–1968. Evaluare geopolitică, *Buletinul Universității Naționale de Apărare „Carol I”*, 2012/2, 27–37
- Elhunyt dr. Bakos Lajos dunántúli református püspök, *Vas Népe*, XXIV. évf., 99. szám, 1979. április 29., 2;
- Eltemették dr. Bakos Lajos református püspököt, *Magyar Nemzet*, XXXV. évf., 103. szám, 1979. május 5., 3.
- Eltemették Ráski Sándor református püspököt, *Magyar Nemzet*, XXXIII. évf., 168. szám, 1977. július 19., 3.
- ERDŐS Kristóf: A Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház 1948-as egyezményének vizsgálata, in Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Összekötnek az évezredek*. Budapest, Szent István Társulat, 2011

- GAÁL György: Révész Imre (1889–1967). Önvallomások, in Hatházy Ferenc (szerk.): *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Teológia tanárai 1895–1948*, Kolozsvár, Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpont, 1996, 180–205.
- GÉRARD, François C.: *The Future of the Church. The Theology of Renewal of Willem Adolf Visser't Hooft*. Pittsburgh, Pickwick Press, 1974.
- GRIGORIU, Alexandru Marius: Visits and Consequences. The Moscow Reactions toward the Romanian–American Opening from May–June 1964 and August 1969, in Gavriil Preda–Radu Ciuceanu (eds.): *History and Civilization. EUBSR 2013 International Conference. Volume 2*, s.l., Italian Academic Publishing, 2014, 130–143.
- HAJDÚ Éva: Pap László és az Állami Egyházügyi Hivatal kapcsolata, *Egyház történeti Szemle*, XII. évf., 2011/3, 58–62.
- HARRINGTON, Joseph–Courtney, Bruce J.: *Relații româno–americane, 1940–1990*, Iași, Editura Institutul European, 2002.
- HATOS Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2016.
- HERMANN Gabriella: Az Amerikai Erdélyi Szövetség története, 1952–1977, *Magyar Kisebbség*, XVI. évf., 61–62. 2011/3–4, 7–111.
- HOGAN, Michael J.: *The Marshall Plan. America, Britain, and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952*, Cambridge–New York, Cambridge University Press, 1987.
- JÁNOSI Csongor: Alegere de episcop în Eparhia Reformată Cluj: numirea în funcție a protopopului de Sibiu, Nagy Gyula, *Structuri de partid și de stat în timpul regimului comunist. Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România. Vol. III.*, Iași, Polirom, 2008, 303–318.
- JÁNOSI Csongor: Organizația fictivă „Uniunea Preoților Reformați din Ardeal” sau dezinformarea organelor Securității: modalitate de răzbunare personală a agentului informator „Ardeleanu”, in Cosmin Budeancă–Florentin Olteanu (eds.): *Stat și viață privată în regimurile comuniste*. București, Polirom, 2009, 331–359.
- JÁNOSI Csongor: Püspökválasztások a Kolozsvári és a Nagyváradi Református Egyházkerületekben az 1960-as években, *Pro Minoritate*, 2014 Tél, 187–210.
- JÁNOSI Csongor: Református püspöki profil a román titkosszolgálati iratanyagok alapján. Búthi Sándor (1913–1967), in Emődi András (szerk.): *KRE 100. Tanulmányok a Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulásának századiké évfordulójára*, Nagyváradi, A Királyhágómelléki Református Egyházkerület kiadása, 2020, 504–548.
- JÁNOSI Csongor: Romániai református elit a hatalom szolgálatában. Hírszerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns világszervezetek értekezletein az 1960-as években, *Pro Minoritate*, 2017 Tavasz, 146–170.
- JÁVOR Miklós: A „reakció” letérése és az együttműködő vonal újjászervezése a Magyarországi Református és Evangélikus Egyházban 1956 után, *Egyház történeti Szemle*, XVII. évf., 2016/1, 53–70.
- KORÁNYI András: *Hanem szeretni is. Káldy Zoltán püspöki szolgálata itthon és külföldön*, Budapest, Luther Kiadó, 2012.

- KÖTELES Béla emlékére, *Hajdú-Bihari Napló*, LX. évf., 73. szám, 2003. március 28., 5.
- LADÁNYI Sándor (szerk.): *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855–2005*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar, 2005.
- LÁNYI Gábor János: A nyugati-parti amerikai magyar református gyülekezetek élete és új távlatai, *Pro Minoritate*, 2017 Tavasz, 171–179.
- LÁNYI Gábor János: Bishop Albert Bereczky (1893–1966). A Life Full of Questions, in Kovács Ábrahám–Jaeshik Shin (eds.): *Nationalism, Communism and Christian Identity. Protestant Theological Reflections from Korea and Hungary*. Debrecen–Gwangju, Debreceni Református Hittudományi Egyetem – Honam Theological University and Seminary, 2019, 123–140.
- LÁNYI Gábor János: Nagy Barna (1909–1969) emlékezete, *Képes Kálvin Kalendárium 2019. A Magyarországi Református Egyház évkönyve*, 58–59.
- MAGYARICS Tamás: Az Egyesült Államok és a MAORT államosításának kérdése, in Cseh Valentin (szerk.): „70 éve alakult a MAORT” – „MAORT was established 70 years ago”. *Tanulmányok egy bányavállalat történetéről – Studies on the history of a mining company*, Zalaegerszeg, Magyar Olajipari Múzeum, 2009, 204–210.
- MAGYARICS Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság. Érdekek és értékek*, Budapest, Antall József Politika- és Társadalomtudományi Tudásközpont, 2014.
- MAGYARICS Tamás: Henry A. Kissinger és a realista külpolitikai hagyományok, *Aetas*, 2004/3–4, 62–73.
- MALIȚA, Mircea–Dan Gheorghe Dungaciu: *Istoria prin ochii diplomatului. Supraviețuirea prin diplomatie, „deceniul deschiderii” (1962–1972) și crizele lumii globale*, București, Editura RAO, 2014.
- MANEA, Gabriel Stelian: *Un adulter în familia comunistă. România și SUA în anii ’60*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2016.
- MARCOU, Lilly: *Le Kominform. Le communisme de guerre froide*, Paris, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1977.
- MILWARD, Alan S.: *The Reconstruction of Western Europe 1945–51*. Berkeley, University of California Press, 1984.
- MIRÁK Katalin (szerk.): *Háló 1 – Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról, 1945–1990*, Budapest, Luther Kiadó, 2014.
- MIRÁK Katalin (szerk.): *Háló 2 – Egyházvezetők 1. Káldy Zoltán, Ottyk Ernő. Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról, 1945–1990*, Budapest, Luther Kiadó, 2014.
- MOLNÁR Sándor Károly: Magyar református püspökök adattára a 20. században, *Egyháztörténeti Szemle*, XX. évf., 2019/1.
- MORARU, Constantin: *Politica externă a României 1958–1964*, București, Editura Enciclopedică, 2008

- NEAGOE-PLEȘA, Elis: Reflectarea cultului personalității lui Gheorghe Gheorghiu-Dej în presă (1945–1965), *Analele Universității „Dunărea de Jos” Galați*, Seria 19, Istorie, tom VI, 2007, 147–179.
- NICULESCU-MIZIL, Paul: *O istorie trăită, Vol. I*, București, Editura Enciclopedică, 1999.
- NISTOR, Paul: Pași către apropierea româno–americană. Anul 1961 și vizita în SUA a delegației economice românești, conduse de vicepremierul Alexandru Moghioroș, *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”*, LVI, 2019, 315–328.
- NISTOR, Paul: Relațiile internaționale ale României în anii '50 al secolului al XX-lea. Cadrul general, principalele evenimente, relații bilaterale și accesul în organizațiile internaționale, *Cercetări Istoric (Serie Nouă)*, 2012/30–31, 247–262.
- OPOČENSKÝ, Milan (ed.): *From the Reformation to Tomorrow. In memory and Appreciation of Josef L. Hromádka (1889–1969)*, Geneva, WARC, 1999.
- ÖRSI Julianna: *Az Amerikai Magyar Református Egyház szerveződése a 19–20. század fordulóján*, <http://confessio.reformatus.hu/v/az-amerikai-magyar-reformatus-egyhaz-szervezodese-a-19-20-szazad-fordulojan/>
- PAP László: *Tíz év és ami utána következett, 1945–1963*, Bern–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991.
- PAPP Zoltán–KOVÁCS Gábor: Köteles Béla, a magyar szívsebészecet mecénása, *Orvosi Hetilap*, CLIII. évf., 2010/22., 866–868
- PRADERVAND, Marcel: *Century of Service. History of the World Alliance of Reformed Churches, 1875–1975*, Edinburgh, St. Andrews Press, 1975.
- PUSKÁS Júlia: Magyar szervezetek Amerikában (az 1880-as évektől az 1960-as évekig), *Történelmi Szemle*, XIII. évf., 1970/4, 528–568.
- RĂCEANU, Mircea: *Istoria Clauzei națiunii celei mai favorizate în relațiile româno–americane*, București, Editura Institutului Național pentru Memoria Exilului Românesc, 2009.
- RADVANYI, Janos: *Hungary and the Superpowers. The 1956 Revolution and Realpolitik*, Stanford, CA, Hoover Institution Press, 1972.
- RAINER M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*, Budapest, 1956-os Intézet–L'Harmattan Kiadó, 2011.
- RAINER M. János: *Nagy Imre*, Budapest, Nagy Imre Alapítvány, 2016.
- SCHAIN, Martin (ed.): *The Marshall Plan. Fifty Years After*, New York, Palgrave, 2001.
- SOARE, Dumitru: Contribuția Prea Fericitului Patriarh Iustin la dezvoltarea relațiilor ecumenice ale Bisericii Ortodoxe Române, in *Biserica Ortodoxă Română*, XCVIII évf., 1980/3–4, 404–432.
- STAAR, Richard Felix: *Foreign Policies of the Soviet Union*, Stanford University, Hoover Institution Press, 1991.
- SZÁSZ Lajos: „Egy sírja szélére taszított boldogtalan ország gyászba öltözött követe”. Baltazár Dezső püspök amerikai útjai (1922, 1924–25), in ifj. Bertényi Iván–Géra Eleonóra–Richly Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 465–482.

- ȚĂRANU, Liviu: *România în Consiliul de Ajutor Economic Reciproc, 1949–1965*, București, Editura Enciclopedică, 2007.
- TÓFALVI Zoltán: *1956 erdélyi mártírjai. 2. kötet. Az érmihályfalvi csoport*, Marosvásárhely, Mentor, 2007.
- VAN DER BENT, Ans Joachim: *Willem Adolf Visser't Hooft (1900–1985). Fisherman of the Ecumenical Movement*. Geneva, WCC Publications, 2000.
- WATTS, Larry L.: Divided Loyalties Within the Bloc: Romanian Objection to Soviet Informal Controls. 1963–1964, *Cold War International History Project e-Dossier*, 42. szám, <https://www.wilsoncenter.org/publication/divided-loyalties-within-the-bloc-romanian-objection-to-soviet-informal-controls-1963>
- WATTS, Larry L.: *Ferește-mă, Doamne, de prieteni... Războiul clandestin al Blocului Sovietic cu România*, București, Editura RAO, 2011.
- ZWASS, Adam: *The Council for Mutual Economic Assistance. The Thorny Path from Political to Economic Integration*, Armonk (NY)–London, M. E. Sharpe, 1989.

ABSTRACT

Csongor Jánosi: *Church Service Beyond Borders.
Visits of Reformed Bishops to the United States of America Between
1963–1967*

The Hungarian and Romanian state security files of the period contain unusual travel reports. The examination of these reports facilitated the search for answers to questions such as how the contemporary ecclesiastical diplomacy adapted to foreign policy, what the purpose of these reports was, how they differed from each other, and what is perhaps more obvious on the Romanian side, how they related to intelligence interests. In Hungary, accomplished ecclesiastical diplomats reported their experiences to party state representatives, without any ideological frippery, looking for answers to community problems, sometimes using everyday dialogue, whereas in Romania, besides the language barrier, a special knowledge was required to present the experiences in an “objective” way in an atmosphere of constant suspicion and mistrust.

Keywords: the history of the Hungarian Reformed Church, the history of the Romanian Reformed Church, Hungarian emigration, ecclesiastical diplomacy, secret services